

De pre-stedelijke ontwikkeling van Sittard op basis van archeologisch onderzoek

Willem-Simon van de Graaf

INLEIDING

De laatste twintig jaar zijn er veel opgravingen en andere archeologische onderzoeken uitgevoerd in en rond de middeleeuwse, omwalde stadskern van Sittard (afb. 1). Hier bestaat nog geen overzichtspublicatie over. Veel van deze onderzoeken vonden plaats in het kader van de revitalisering van de binnenstad die op basis van het masterplan Zitterd Revisited gerealiseerd is. Belangrijke onderdelen van dit masterplan waren de noordelijke en oostelijke schootsvelden: de strook grond rond de stadskern die tot het midden van de twintigste eeuw vrijwel onbebouwd was en die nu weer vrijgemaakt is van bebouwing.

Archeodienst heeft in dit kader een reeks onderzoeken uitgevoerd.¹ Drie grote, aaneensluitende opgravingen in de noordelijke schootsvelden (Odaparking in 2006, Ursulinenparking in 2008 en De Dominicaan in 2010) zijn in een gezamenlijke rapportage gepubliceerd (zie afb. 1 voor de locatie).² Bij deze onderzoeken was veel nieuwe informatie over het pre-stedelijke Sittard en over de latere vestingwerken verzameld. In het onderzoeksrapport is daarom veel aandacht besteed aan andere archeologische onderzoeken in en rond de stadskern die met deze twee onderwerpen samenhangen. Een belangrijke bijdrage aan het onderzoek leverde daarnaast de publicatie van Peter Schulp

Afb. 1: Overzicht van de drie opgravingen in de noordelijke schootsvelden (Odaparking, Ursulinenparking en De Dominicaan) en de belangrijkste andere archeologische onderzoeken in en rond de stadskern van Sittard.

- 1 Archeodienst was het archeologische onderzoeksbureau/opgravingsbedrijf waarvan de auteur eigenaar/directeur was. Het bedrijf was tot 2016 actief.
- 2 Van de Graaf 2021. Er is vooralsnog alleen een conceptversie beschikbaar, die niet openbaar is. Een eerste overzicht van de opgravingsresultaten is al in 2012 gepubliceerd: Weiss-König en Aarts 2012a en Weiss-König en Aarts 2012b. Bij deze onderzoeken zijn resten van het Vroeg Neolithicum (5000 voor Chr.) tot en met de Nieuwe tijd (1950) aangetroffen. In dit artikel gaat het alleen om de resultaten die samenhangen met de pre-stedelijke ontwikkeling van Sittard.

over de vestingwerken van Sittard zoals die in historische bronnen vermeld worden.³ Deze publicatie leverde veel goed ontsloten, betrouwbare en vaak nog onbekende informatie op die gebruikt kon worden om archeologische sporen te verklaren en om theorieën over de ontwikkeling van stad en vestingwerken op te stellen. Zo kwam een ontwikkelingsgeschiedenis tot stand van de pre-stedelijke bewoning én van de vestingwerken vanaf de eerste omgrachting in de dertiende eeuw tot het einde van de vestingperiode van Sittard (1678). Deze geschiedenis, die op bepaalde punten sterk afwijkt van de tot nu toe gangbare theorieën, is deels gebaseerd op archeologische en historische feiten en deels op theorieën en beredeneerde aannames.

LEESWIJZER

In dit artikel wordt de periode van de vroegste middeleeuwse bewoning tot de aanleg van de eerste omgrachting van de stad rond 1235 behandeld. Eerst worden de archeologische resultaten en de interpretatie daarvan gepresenteerd. Daarna worden de hierop gebaseerde conclusies en de ontwikkelingsgeschiedenis uiteengezet.

In het deel van de archeologische resultaten en interpretatie zal eerst worden ingegaan op de ligging van de middeleeuwse Geleenbeek. Vervolgens komt het mottecomplex, de versterkte woonplaats van de lokale heer van Sittard, aan bod. Het mottekasteel en de voorburch, die beiden hun eigen omgrachting hadden, zijn de belangrijkste onderdelen van dit complex.

Daarna volgt een uitgebreide presentatie van de resten van vijf bewoonde erven in de nabijheid van de motte, die bij de opgravingen van

Archeodienst ontdekt zijn. Een andere opvallende vondst was een gegraven zijtak van de Geleenbeek. Tenslotte worden bij andere onderzoeken ontdekte erven rondom de motte behandeld. Dit onderdeel wordt afgesloten met een schets van de ontwikkeling van de nederzetting.

Na een intermezzo over de machthebbers ten tijde van het pre-stedelijke Sittard wordt ingegaan op de functie van twee bijzondere erven die niet (uitsluitend) als boerenerf geïnterpreteerd kunnen worden. Hierbij wordt een vergelijking met een elders opgegraven vindplaats gemaakt. Tot slot wordt aandacht besteed aan de opgegraven huisplattegronden en hun plaats in de bestaande typologieën van plattegronden in Zuid-Nederland.

In kaders worden los van de doorlopende tekst enkele gerelateerde thema's behandeld.

ARCHEOLOGISCHE RESULTATEN EN INTERPRETATIE

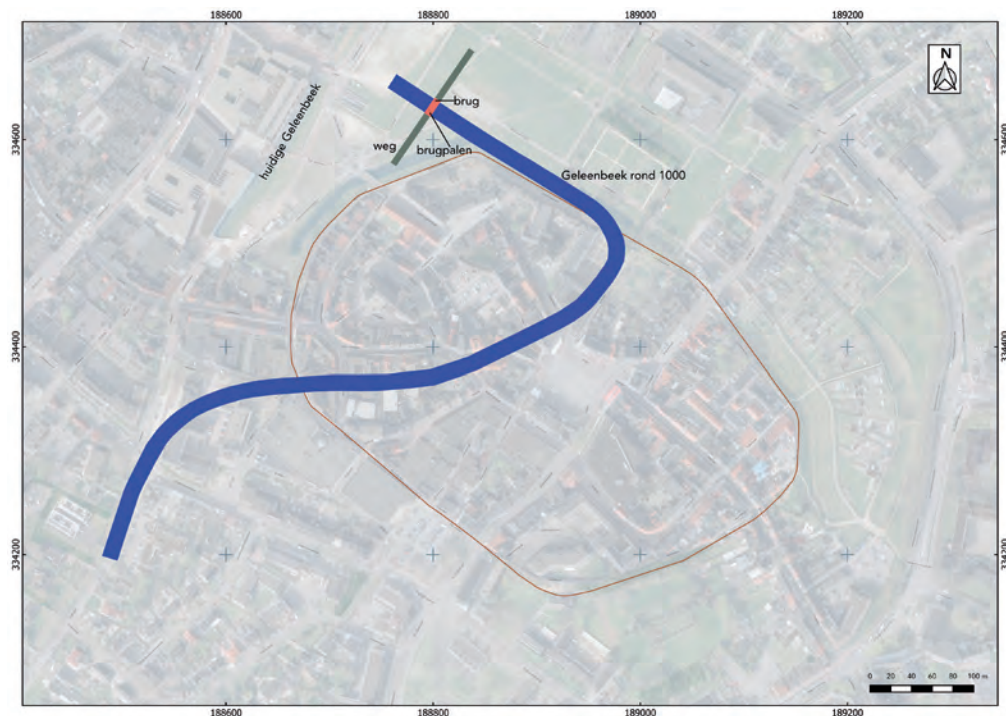
GELEENBEEK

De Geleenbeek, die zijn bedding in de loop van de tijd vaak verlegd heeft, is voor de mens altijd een belangrijke factor in het landschap geweest. De beek speelde vaak een rol in de keuze van de plek waar men ging wonen.

In de tiende eeuw stroomde de Geleenbeek niet, zoals tegenwoordig, ten westen langs de Sittardse stadskern, maar maakte hij een meander naar het oosten die dwars door de latere stad liep (afb. 2). Bij de opgravingen van de Odaparking zijn in de fossiele beekloop drie op een rij staande houten palen aangetroffen die met de ¹⁴C-methode in de tiende eeuw gedateerd zijn.⁴ Het moet hier om palen van een brug gaan, die onderdeel uitmaakte van een

3 Schulpen 2021. Peter Schulpen is plaatsvervangend archivaris van de gemeente Sittard-Geleen.

4 De palen konden helaas niet door dendrochronologie (jaarringenonderzoek) gedateerd worden. De minder nauwkeurige ¹⁴C- of koolstofmethode is gebaseerd op de verhouding tussen de ¹⁴C- en ¹²C-isotopen binnen het organische materiaal (koolstof). Na de dood van het organisme vervalt het radioactieve ¹⁴C-isotoop langzaam, terwijl het ¹²C-isotoop stabiel blijft.

Afb. 2: Overzicht van de situatie rond het jaar 1000. De Geleenbeek liep anders dan tegenwoordig. Er was een houten brug over de beek die onderdeel van een doorgaande weg geweest zal zijn. Het is niet bekend of er al bewoning was in de nabijheid van de brug. De bruine lijn geeft ter oriëntatie de latere stadswal aan.

noord-zuid verlopende (handels-?) route. De vondsten uit de beekvulling zelf gaan niet verder terug dan hooguit het einde van de negende eeuw. De route was dus waarschijnlijk vanaf de negende eeuw in gebruik.

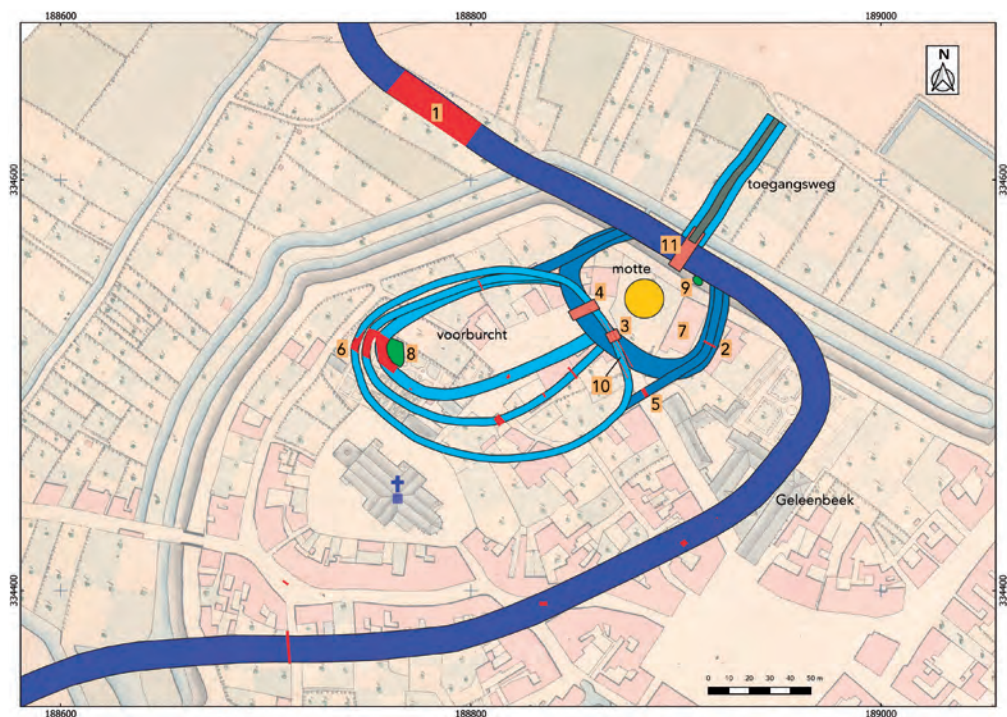
MOTTE

Het is algemeen erkend dat Sittard is ontstaan vanuit een 'mottekasteel'.⁵ Een motte is een (deels) kunstmatig opgeworpen heuvel met een gracht eromheen en met een verdedigbare (houten) woontoren op de afgeplatte top van de heuvel. De versterkte motte kwam in de elfde en twaalfde eeuw in zwang en was vaak de woonplaats van de lokale heer. Er was meestal sprake van een lagergelegen, maar eveneens omgrachte voorburcht waar de motteheer zijn economische gebouwen had en waar zijn per-

soneel was gehuisvest. Het is algemeen geaccepteerd dat de motte in Sittard hoogstwaarschijnlijk aan de Oude Markt gelegen heeft, ongeveer op de plek waar het uit historische bronnen bekende en nog steeds bestaande 'Huis op de berg' (nummer 7 in afb. 3) staat. De berg in deze naam verwijst waarschijnlijk naar het restant van de motte. Dit huis (of de voorganger daarvan) is na het opgeven van de motte waarschijnlijk de woonplaats van de lokale heer geweest.

Op basis van archeologische onderzoeken is nu een reconstructie gemaakt van de grachten die om de motte en de voorburcht gelegen hebben. Afbeelding 3 geeft een beeld van alle fasen over elkaar heen. De afgebeelde situatie heeft dus nooit in die vorm bestaan. Als achtergrond is de vroegste gedetailleerde kaart van Sittard

5 Onder andere Van Luijn 1993, 37-39.

Afb. 3: Overzicht van de verschillende fasen van het mottecomplex, met in rood de locaties van archeologische onderzoeken en waarnemingen. Als achtergrond is de Maissiat-kaart uit 1805 gebruikt. De Geleenbeek (donkerblauw) maakte onderdeel uit van de mottegracht. Alle drie fasen van de motte- en voorburchtgracht zijn over elkaar heen afgebeeld. De afgebeelde situatie heeft dus nooit zo bestaan. De voorburcht (lichtblauw) werd steeds iets groter. De cijfers verwijzen naar locaties die in de tekst genoemd worden.

gebruikt: de kaart van Michel Maissiat uit circa 1805, die in het kader van de Tranchotkaart gemaakt is.⁶ In afbeelding 4 tot en met 7 worden de reconstructies van de afzonderlijke fasen afgebeeld. In deze kaarten zijn ook de verschillende erven om de motte heen aangegeven die op dat moment in gebruik waren.

Van de bebouwing op de motte zijn geen archeologische sporen aangetroffen. Omdat de motteheuvel waarop de bebouwing heeft gestaan, in de loop der tijd sterk afgevlakt is, zullen alle archeologische resten verloren gegaan zijn.

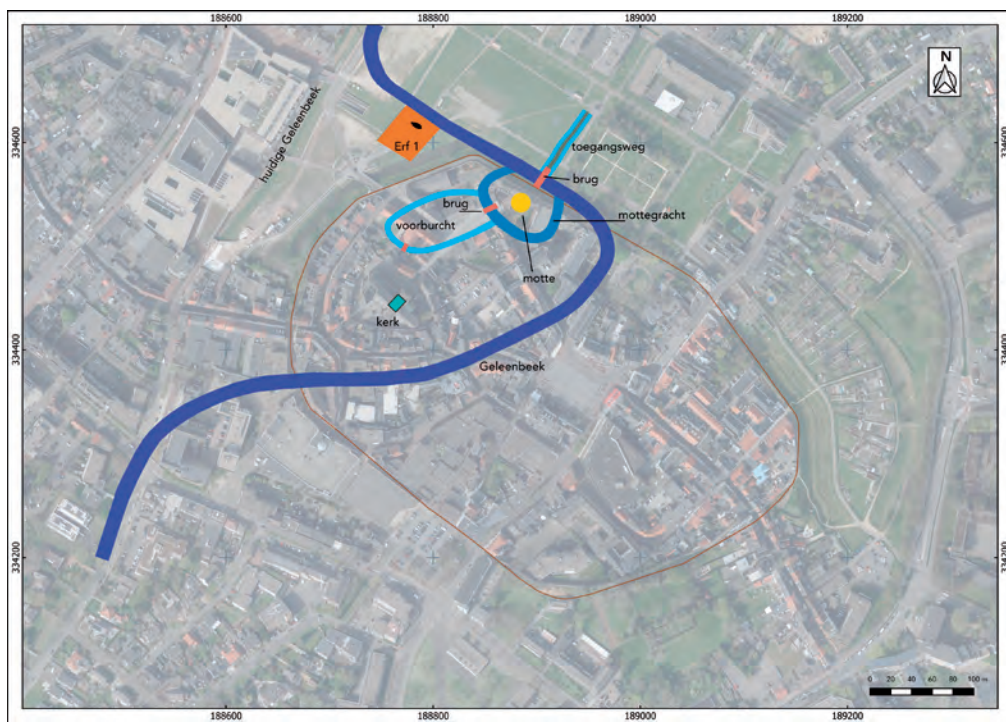
Naast de motte en de voorburcht behoorde ook een kerk tot het complex. Resten hiervan zijn ten zuidwesten van de voorburcht onder de

huidige Sint-Petruskerk aangetroffen. Er zijn geen archeologische aanwijzingen dat de kerk ouder is dan de rest van het mottecomplex. Er zijn ook (nog) geen archeologische aanwijzingen dat de kerk eveneens binnen een omgrachting lag.

In afbeelding 3 is in rood aangegeven waar de grachten archeologisch aangetoond zijn. In bruin zijn de reconstructies van bruggen aangegeven. Op deze locaties zijn brugpalen opgegraven.

In de opgraving van de Odaparking is aangetoond dat de tiende-eeuwse Geleenbeek zich in de eeuwen daarna enkele meters naar het zui-

6 Limburgs Museum, collectie Schillings. De Tranchotkaart is een topografische kaart die aan het begin van de 19e eeuw in opdracht van Napoleon gemaakt is in een groot deel van zijn rijk als grondslag voor het heffen van belastingen.

Afb. 4: Overzicht van de situatie rond het jaar 1100. Er is (voor zover bekend) slechts één erf in gebruik. Het is onbekend wanneer de motte, de voorburcht en de kerk gesticht zijn, maar hoogstwaarschijnlijk bestonden ze in 1100 al.

den verlegd had, maar nog steeds hetzelfde verloop had. Dat betekent dat de beek in de Volle Middeleeuwen⁷ op korte afstand ten noorden van de vermoedelijke locatie van de motte stroomde (afb. 4). Ook de meer dan acht meter brede mottegracht die in 1981 ten noordwesten van het koor van de Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart is aangetroffen (nummer 2 in afb. 3)⁸, lag dicht bij de beek. Daardoor is het niet mogelijk om een ronde of ovale mottegracht te reconstrueren die niet zou overlappen met de beek. Het ligt daarom voor de hand dat de beek het noordoostelijke deel van de mottegracht vormde. Op deze manier werd de mottegracht direct van water voorzien.

De reconstructie van de mottegracht is gebaseerd op het (vermoedelijke) verloop van de Geleenbeek (nummer 1 in afb. 3), de locatie van de gracht bij de basiliek (nummer 2 in afb. 3) en op de locatie van de gracht op de Oude Markt (nummer 10 in afb. 3).⁹ Ook de palen van de brug tussen de motte en de voorburcht, die aan het noordelijke uiteinde van de Oude Markt zijn gevonden, hebben een rol gespeeld (nummer 4 in afb. 3).¹⁰

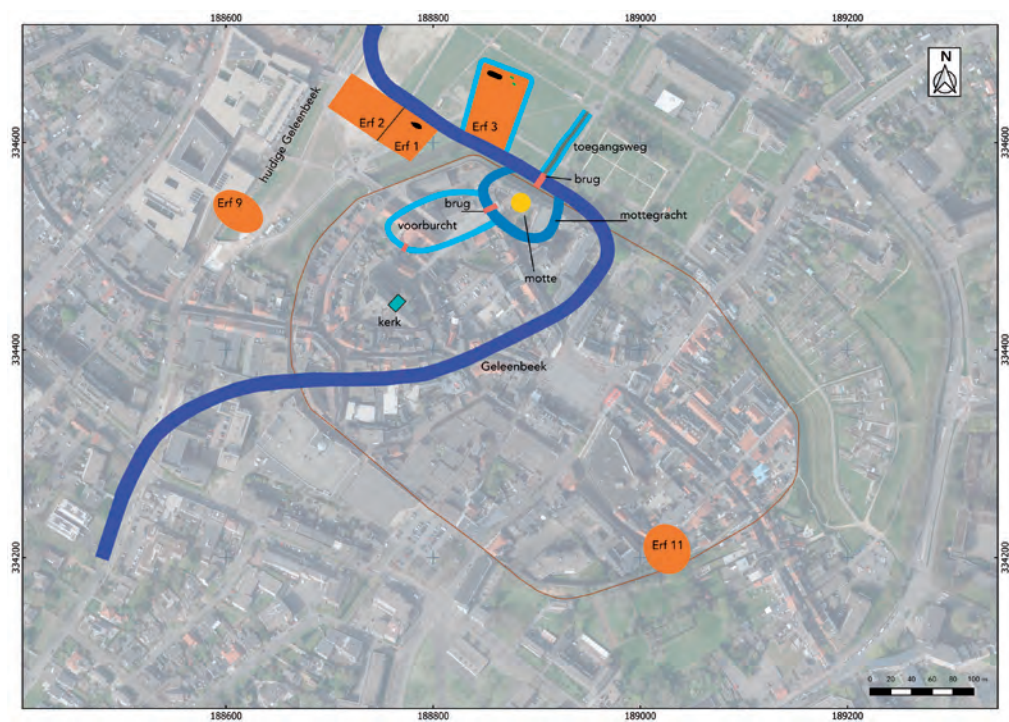
De aardewerkfragmenten uit de mottegracht dateren globaal tussen 1050 en 1250. Bij het aardewerk uit deze periode -met name het Zuid-Limburgse aardewerk dat vooral in Brunssum en Schinveld geproduceerd is- moeten twee kanttekeningen geplaatst worden:

⁷ Met de Volle Middeleeuwen wordt de periode tussen 1050 en 1250 bedoeld.

⁸ Roebroek 1982.

⁹ Bergsma en van de Graaf 2014.

¹⁰ Roebroek 1982.

Afb. 5: Overzicht van de situatie rond het jaar 1125. Het aantal erven rondom het mottecomplex stijgt snel. Het eerste erf ten noorden van de Geleenbeek verschijnt nu ook. Omdat een groot gebied in en om de huidige stadskern nog niet onderzocht is, kunnen er veel meer erven geweest zijn, waarvan het bestaan nu nog niet bekend is.

- 1) Er is sprake van een ruime dateringsmarge, waardoor het aardewerk veel jonger kan zijn dan de oudste datering aangeeft.
- 2) Er is de laatste jaren twijfel over de juiste datering van dit aardewerk; een deel van het aardewerk is mogelijk ouder dan tot nu toe gedacht.¹¹ De vondsten uit de gracht kunnen daarom geen begindatum van de motte geven die nauwkeuriger is dan “ergens binnen de periode 1050-1125”. Deze datering komt overeen met de periode waarin de motte erg populair was als versterkte woonplaats voor de adel.

Een (beduidend) vroegere stichting van de motte is niet waarschijnlijk omdat het beekdal van de Geleenbeek in de Vroege Middeleeu-

wen¹² een zeer nat gebied was, dat vaak onder water stond. De opgraving in de Odaparking heeft aangetoond dat in deze periode een pakket overstromingslemen van circa een meter dik is afgezet. In dit natte landschap was bewoning zeer moeilijk. Door de bouw van waterkeringen langs rivieren en beken komen vanaf de twaalfde eeuw overstromingen minder frequent voor.

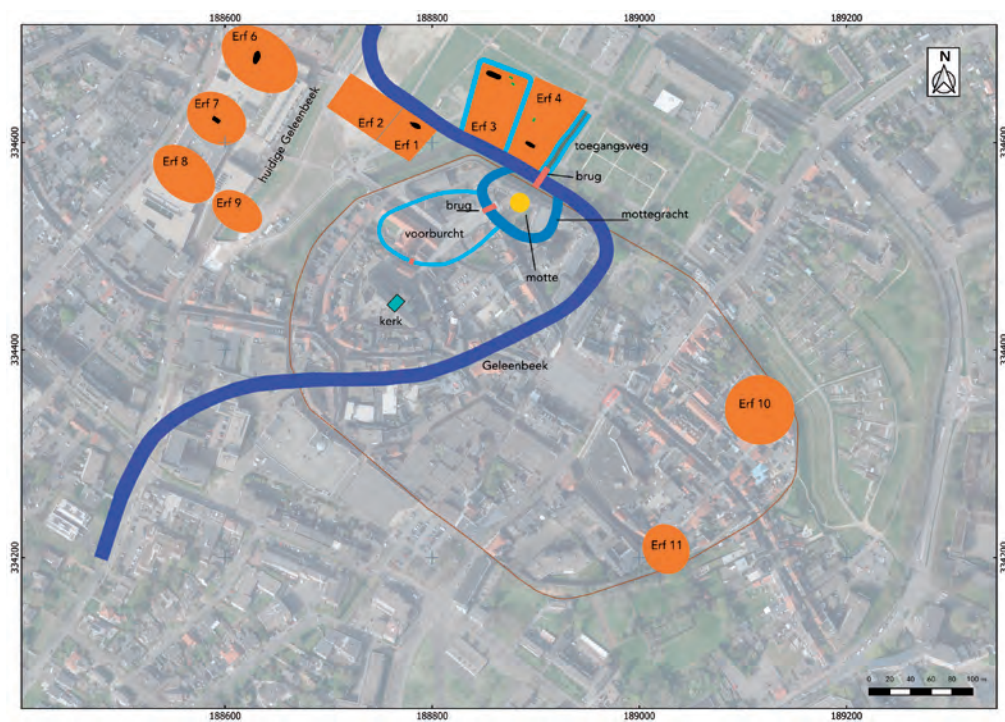
VOORBURCHT

Over de bebouwing in de voorburcht, die ten zuidwesten van de motte lag, is weinig bekend. Bij de opgraving in 2009 in de tuin van Museum Het Domein¹³ is wel een aantal sporen van deze bebouwing aangetroffen, maar die

¹¹ Janssen 2025.

¹² Met de Vroege Middeleeuwen wordt de periode tussen 500 en 1050 bedoeld.

¹³ Dit onderzoek werd uitgevoerd ten behoeve van de bouw van een archiefdepot voor de regionale archiefdienst.

Afb. 6: Overzicht van de situatie rond het jaar 1175. Voor zover nu bekend is de bewoning rond de motte in deze periode op zijn top. De voorburchtgracht is ondertussen vergroot. De bijzondere erven 3 en 4 zijn nu beide in gebruik.

konden niet tot gebouwen gereconstrueerd worden (nummer 8 in afb. 3). Verder zijn alleen resten van de omgrachting van de voorburcht opgegraven. Bij de opgraving in 2009 is een klein deel van drie elkaar opvolgende grachten onderzocht.¹⁴ Het ging om de noordwestelijke bocht van de voorburcht (nummer 6 in afb. 3). Naar buiten toe worden ze steeds jonger. Dat betekent dat het terrein binnen de omgrachting steeds iets groter werd. Deze opgraving vormt samen met een reeks kleine waarnemingen het uitgangspunt voor de reconstructie van de drie fasen van de voorburchtgracht.

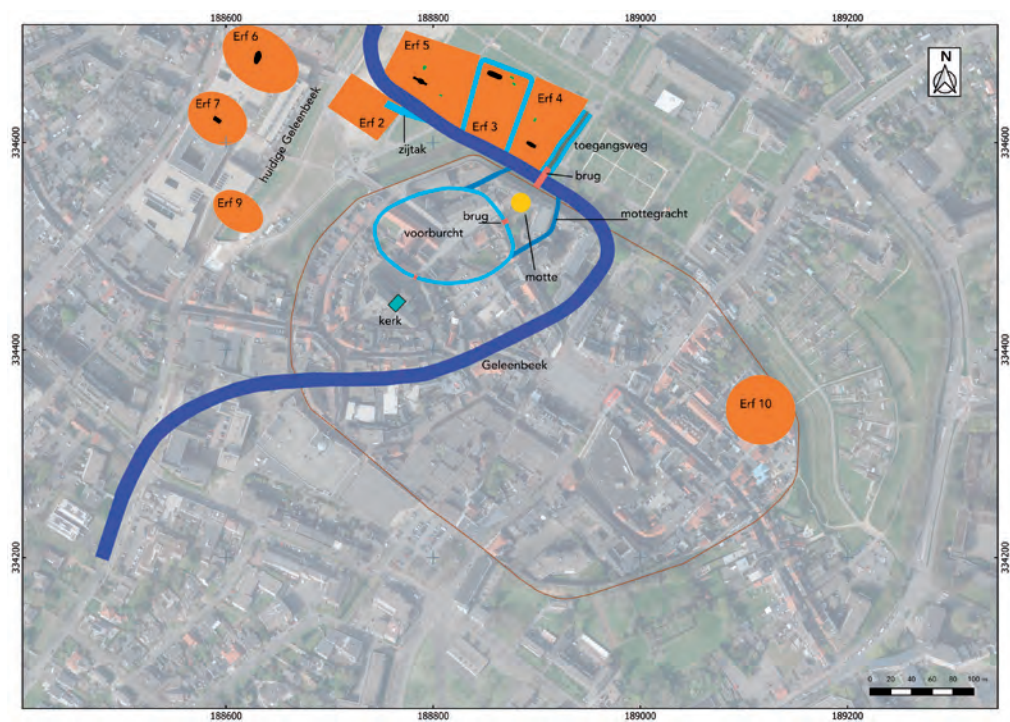
De binnenste, circa zes meter brede gracht is

de oudste.¹⁵ De opvulling van de gracht wordt door aardewerkvondsten gedateerd tussen 1050-1190. De tweede fase van de voorburchtgracht is met circa vier meter een stuk smaller, terwijl de gracht in de derde fase nog een halve meter smaller is. De tweede fase wordt door de vondsten tussen 1175 en 1200 gedateerd, terwijl de derde en laatste fase tussen 1225 en 1250 dateert. Dit zou impliceren dat er tussen 1200 en 1225 geen gracht geweest zou zijn. Dat is echter onwaarschijnlijk. De jongste gracht is in 2010 ook aan de Oude Markt opgegraven.¹⁶ Hierbij zijn palen van een nieuwe brug aangetroffen (nummer 3 in afb. 3). Deze verving de eerste

¹⁴ Van der Mark 2012.

¹⁵ De breedtes die hier genoemd worden, betreffen de breedtes die bij het archeologische onderzoek zijn vastgesteld. Bij een opgraving wordt altijd het niveau opgegraven dat destijds ruim onder het maaiveld lag. Het is meestal niet bekend hoe diep dit niveau onder het toenmalige loopoppervlak lag. In ieder geval moet er rekening mee gehouden worden dat de grachten op toenmalig maaiveldniveau breder waren dan bij de opgravingen vastgesteld is.

¹⁶ Bergsma en van de Graaf 2014.

Afb. 7: Overzicht van de situatie rond het jaar 1225. Dit is niet lang voor de aanleg van de eerste omwalling van Sittard rond 1235. De voorburcht (lichtblauw) heeft haar grootste omvang bereikt. De mottegracht is waarschijnlijk geslonken tot een relatief smalle greppel en loopt eigenlijk door in de voorburchtgracht. Ter hoogte van het verdwenen erf 1 is een zijtak van de Geleenbeek gegraven.

brug tussen de motte en de voorburcht, die aan het noordelijke einde van de Oude Markt lag (nummer 4 in afb. 3). De nieuwe brug ligt iets zuidelijker, waar een nieuwe, smalle voorburchtgracht de oude, brede mottegracht vervangt. De mottegracht was op dat moment al dichtgeslibd en/of gedempt. Het lijkt erop dat de situatie in de derde fase duidelijk verandert. Vergelijk daarvoor afb. 6 met afb. 7. De brede mottegracht wordt vervangen door een smallere gracht die op de buitenkant van de voorburchtgracht aansluit. Deze smalle mottegracht is aan de Oude Markt vastgesteld (nummer 5 in afb. 3). De bouw van een nieuwe brug past goed in een structurele verandering van de grachtstructuren rond motte en voorburcht. De kapdatum van de bomen waar de

brugpalen van gemaakt zijn, ligt tussen 1223 en 1263.¹⁷ Het is aannemelijk dat de bouw van deze brug de gehele verandering van de tweede naar de derde fase dateert. Dit zal kort na 1223 zijn. Dat betekent automatisch dat de tweede fase doorliep tot 1225.

OVERIGE ONDERDELEN VAN HET MOTTE-COMPLEX

Bij de opgraving van de Ursulinenparking zijn resten gevonden van een met grind verharde weg die vanuit het noordoosten haaks op de beek toeloopt, precies naar de kern van het motteterrein (afb. 4). De weg wordt geflankeerd door twee bermgreppels. Het weinige aardewerk dat tussen het grind van de weg is gevonden, dateert uit het midden van de

17 Dit is het resultaat van dendrochronologisch onderzoek van de houten palen.

Afb. 8: Een doorsnede door de paalkuil van de brug over de Geleenbeek naar de motte. In het diepe deel van de donkere verkleuring heeft de paal zelf gestaan. Het minder diepe deel is de kuil die gegraven is om de paal in de grond te kunnen zetten. De paal is er waarschijnlijk uitgetrokken toen de brug niet meer in gebruik was.

twaaalfde eeuw en rond 1300. Het ging om een holle weg, die een halve meter diep ingesleten was. Het is daarom aannemelijk dat de weg op dat moment al lange tijd in gebruik was, waarschijnlijk sinds de aanleg van de motte. De weg verbindt de motte met het noordelijke achterland, onder andere langs de motte van Millen (afb. 27 op p.159).

Om de motte te kunnen bereiken moest de weg wel over de Geleenbeek geleid worden. Tijdens de opgraving is in de overgangszone van de weg en de beek het diep ingegraven spoor van een zware houten paal aangetroffen (afb. 8;

nummer 11 in afb. 3).¹⁸ Het zal om een van de dragende palen van een brug over de beek gaan. Waarschijnlijk is het een ophaalbrug geweest zodat de toegang tot de motte afgesloten kon worden.

Vanuit de voorburcht moet er natuurlijk ook een toegangsbrug over de omgrachting bestaan hebben. Het is niet bekend waar deze brug gelegen heeft, maar de meest logische plek is direct tegenover de kerk (zie afb. 4-7).

Tenslotte zijn binnen het motteterrein, net ten zuiden van de Geleenbeek -onder de latere stadsmuur- twee grote kuilen aangetroffen,

¹⁸ Bij de opgraving zijn vrijwel uitsluitend grondsporen aangetroffen. Dit zijn verkleuringen in de grond. Het gaat om gaten die vroeger in de grond gegraven zijn en later met anders gekleurde grond weer opgevuld zijn. De gaten werden bijvoorbeeld gegraven om houten palen in te graven of afval in te dumpen. Hout is alleen bewaard in diepe sporen die onder het grondwaterniveau liggen.

waarvan de functie niet bekend is (nummer 9 in afb. 3). De vondsten uit de vulling van deze kuilen dateren globaal tussen 1175 en 1225. Ze geven in ieder geval aan dat er ook aan de voet van de motte activiteiten hebben plaatsgevonden.

BEWONING RONDOM DE MOTTE

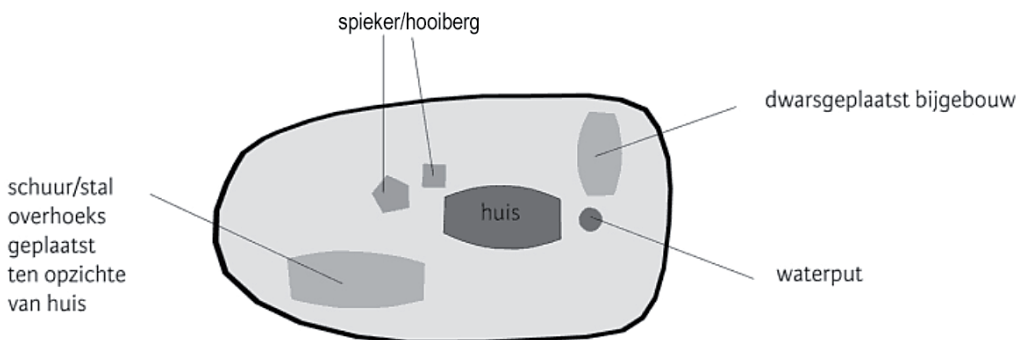
Het mottecomplex lag in de Volle Middeleeuwen niet geïsoleerd in het landschap. Er kwamen steeds meer mensen rondom het mottecomplex wonen. Zij richtten erven in die waarschijnlijk zichtbaar van elkaar gescheiden waren, wat echter archeologisch meestal niet traceerbaar is. Bij de opgravingen in de Oda-parking en de Ursulinenparking zijn sporen van vijf verschillende erven aangetroffen. Bij andere opgravingen zijn nog meer bewoningssporen gevonden die tot andere erven behoren. Voor de ontwikkeling van de bewoning rondom de motte zie afb. 4 tot en met afb. 7.

Een erf had in de Volle Middeleeuwen een redelijk vaste indeling met een huis, een waterput en één of twee spiekers vlak bij elkaar en met eventueel één of twee schuren die dwars of overhoeks geplaatst staan ten opzichte van het huis (afb. 9).¹⁹ In het huis woonden de mensen,

maar werd ook het vee ondergebracht. Al naar gelang de aard van de activiteiten op het erf, is er soms ook een hutkom, een half in de grond gebouwd schuurtje waarin ambachtelijke werkzaamheden werden uitgevoerd zoals weven of ijzerbewerking.

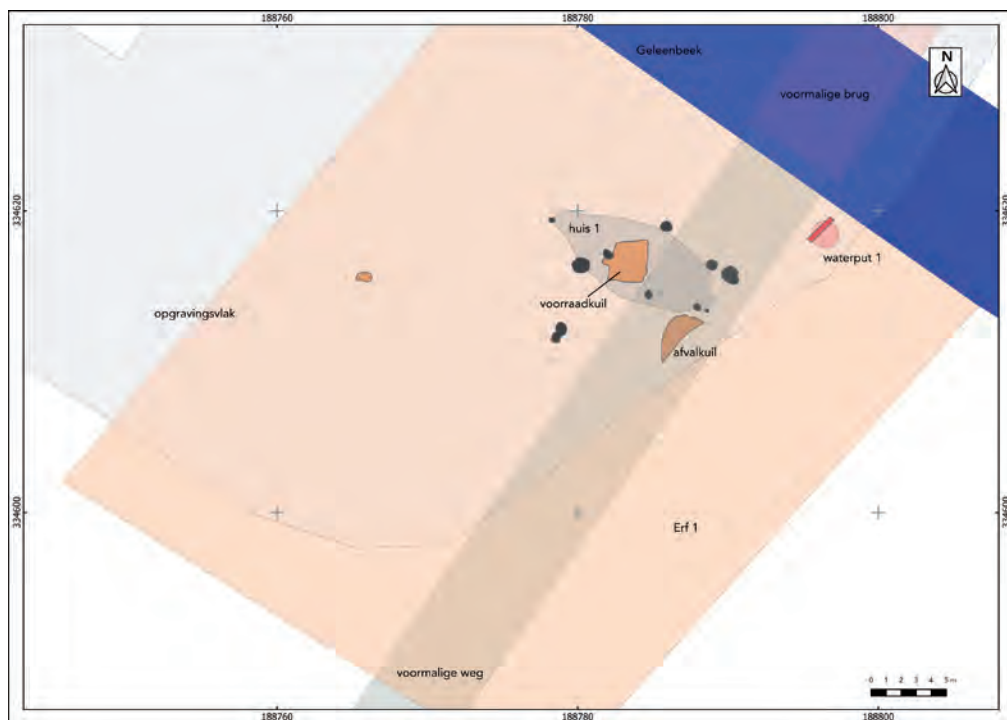
ERF 1

Het lijkt erop dat erf 1 als eerste bewoond is. Het erfligt ten zuiden tegen de Geleenbeek aan, ter hoogte van de brug uit de tiende eeuw (afb. 10). Deze brug, die op dat moment circa 200 jaar oud geweest zou zijn, was niet meer in functie. De bewoningssporen die bestaan uit een concentratie kuilen en palen, liggen precies op de plek van de weg die naar de brug leidde. Een grote rechthoekige kuil lijkt een opslagkelder geweest te zijn, die binnen een huis gelegen heeft. Huizen met een of meer inpandige opslagkelders zijn op latere erven ook aangetroffen (zie hieronder bij erf 3 en erf 4). Hoewel er geen sprake is van een duidelijke huisplattegrond kunnen de paalsporen om de kelder heen met enige aanvullingen een onregelmatige huisplattegrond vormen van circa 4,5 meter bij minstens 12,5 meter ('huis 1', zie ook afb. 29). Opvallend is een grote afvalkuil buiten dit

Afb. 9: De standaard indeling van een volmiddeleeuws erf volgens Huijbers. Een bijzonder bijgebouw is een hutkom, een half in de grond gebouwd schuurtje, dat niet standaard onderdeel van een erf was. De zwarte begrenzing betekent niet dat het erf door een greppel omgeven was.

¹⁹ Huijbers 2014, 388.

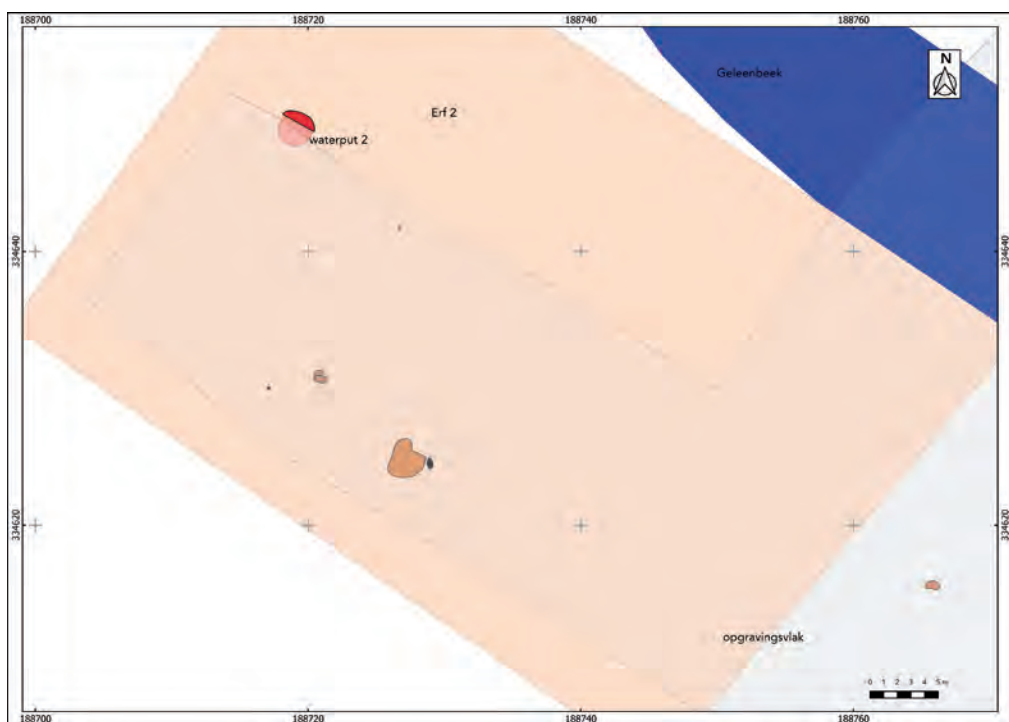
Afb. 10: De aangetroffen archeologische sporen (met de gereconstrueerde omvang van het huis en de waterput) op erf 1. Zwarte vlekken zijn paalsporen en bruine vlekken zijn kuilen. Ter oriëntatie zijn de voormalige brug en weg weergegeven. Deze bestonden ten tijde van erf 1 dus niet meer. De sporen lagen aan de rand van de opgravingsput, waardoor de waterput en de afvalkuil niet geheel opgegraven zijn. Een deel van het erf lag buiten de opgraving. De reconstructie van het huis was lastig omdat veel paalsporen ontbraken.

huis, waarin aardewerkfragmenten gevonden zijn die kort voor 1100 te dateren zijn. Hierin is vooral aardewerk uit het relatief ver weg liggende Maasland aangetroffen. In latere perioden was het vaatwerk voor het grootste deel afkomstig uit de nabijgelegen productiecentra van Zuid-Limburgs aardewerk in Brunssum en Schinveld. In deze vroege periode was hier de aardewerkproductie echter nog niet goed op gang gekomen.

Binnen het erf lag ook een waterput of waterkuil ('waterput 1'). Deze is na de gebruikperiode deels weggespoeld door de dertiende-eeuwse Geleenbeek, die zich hier iets naar het zuiden verlegd heeft. De sporen van erf 1 dateren tussen circa 1100 en 1175.

ERF 2

Erf 2 grenst ten noordwesten aan erf 1 en werd waarschijnlijk een generatie later, rond 1125, in gebruik genomen (Afb. 11). Er zijn hier minder sporen vastgesteld. Mogelijk zijn de ondiep ingegraven sporen volledig verdwenen door de aanleg van een begraafplaats in de twintigste eeuw op deze plek. In de wand van de bouwput van de Odaparking is een diep en groot spoor aangetroffen dat vondsten bevatte die tussen circa 1125 en 1225 dateren. Vermoedelijk gaat het ook hier om een waterput of waterkuil ('waterput 2'). Dit spoor bevestigt dat daadwerkelijk sprake moet zijn van een erf met een boerderij en een waterput. Het aardewerk in de overige sporen loopt qua datering minder lang

Afb. 11: De aangetroffen archeologische sporen (deels met reconstructie) op erf 2. Zwarte vlekken zijn paalsporen en bruine vlekken zijn kuilen. Dit gebied was door een recente begraafplaats erg verstoord waardoor er weinig sporen bewaard zijn gebleven. De waterput is in het talud van de opgravingsput aangetroffen. Het erf is niet geheel opgegraven.

door. Het gebruik van het erf wordt daarom gedateerd tussen circa 1125 en 1200.

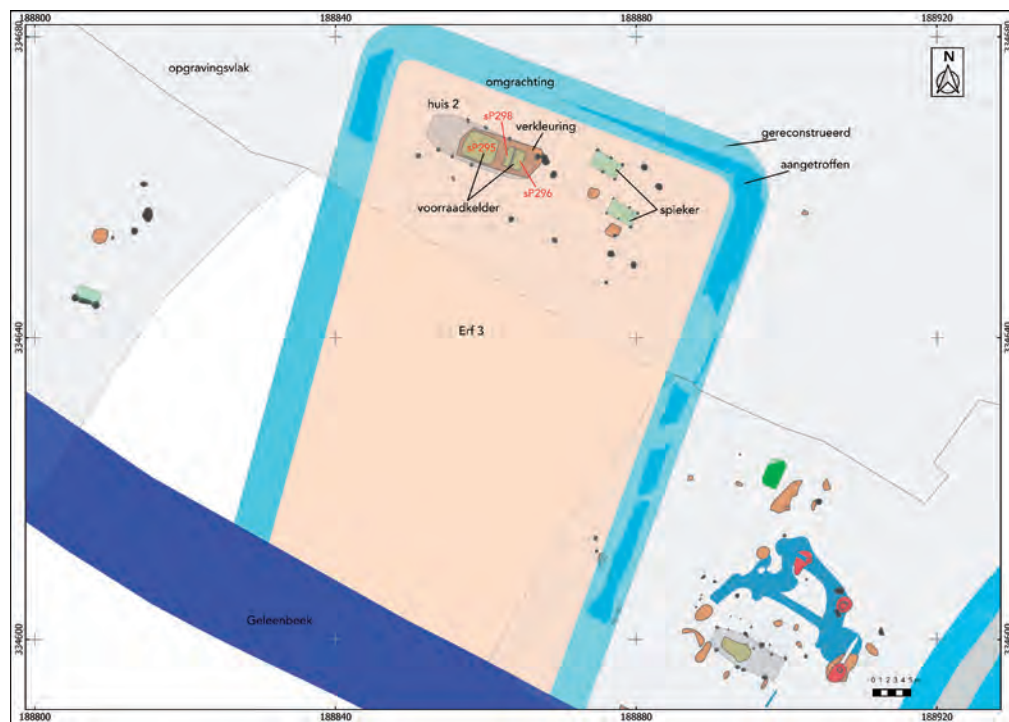
ERF 3

Erf 2 en 1 lagen beide ten zuiden van de Geleenbeek en waren van elkaar te onderscheiden door een zone tussen de erven waar geen sporen aanwezig waren. Erf 3 dat waarschijnlijk iets jonger is dan erf 2, ligt ten noorden van de beek en onderscheidt zich van de andere erven doordat het omgeven is door een circa 5 meter brede en 1,7 meter diepe gracht (afb. 12, 13 en 14). Alleen het noordelijke deel van het erf en de oostelijke lange poot van de omgrachting is opgegraven. Het rechthoekige erf, dat naar het

zuiden iets taps toe loopt, sluit aan op de Geleenbeek en is circa 70 x 45 meter groot. Er zijn geen duidelijke sporen van een brug over de gracht aangetroffen.

Parallel aan de noordelijke gracht is een circa 15 x 5 meter groot huis opgegraven ('huis 2'). Helaas ontbreekt een aantal paalsporen zodat de plattegrond gereconstrueerd moet worden (zie ook afb. 29). Het huis bestaat uit vijf gebintparen met aan beide korte uiteinden twee dicht bij elkaar staande sluitpalen, waartussen de ingang was.²⁰ Dit waren de dakdragende palen. Het huis zelf was breder dan dit. De wandpalen die parallel langs de lange wanden stonden, waren minder diep gefun-

²⁰ Gebintparen (of staanderparen) zijn twee met elkaar verbonden dakdragende palen (gebintstijlen of standers die een gebint vormen). Een rij van gebintparen vormt de basis van het huis.

Afb. 12: De aangetroffen archeologische sporen (deels met reconstructie) op erf 3. Zwarte vlekken zijn paalsporen en bruine vlekken zijn kuilen. Het zuidelijke deel van dit omgrachte erf is niet opgegraven. Het huis is bijzonder door de twee kelderkuilen waarin etenswaren en, getuige het aangetroffen wijnvat, ook drank bewaard werd. Het is ook het enige huis met twee spiekers ernaast.

deerd en zijn daarom vaak niet bewaard gebleven. Omdat de vorm van deze huizen een beetje op een boot lijkt, worden ze bootvormige huizen genoemd. Deze huizen waren kenmerkend voor de Volle Middeleeuwen. Het huis behoort tot type H2 in de Maas-Demer-Schelde-typologie (afb. 29).²¹ In de Dommelen-typologie valt het huis onder type A3 dat tussen 1100 en 1190 gedateerd wordt.²²

Binnen het huis is een grote verkleuring van

ruim 10 x 4 meter aangetroffen. Omdat nog niet duidelijk was dat het om een huisplattegrond ging (de paalsporen lagen op een dieper niveau), is deze verkleuring met de graafmachine gecoupeerd,²³ waarbij niet alleen enkele paalsporen weggegraven zijn, maar ook pas na het graven ontdekt werd dat de verkleuring eigenlijk bestond uit drie afzonderlijke kuilen (afb. 15). De locatie van de palen en de vorm van de kuilen in het platte vlak moesten

21 MDS-typologie, Huijbers 2014. Bij deze typologie wordt vooral naar de vorm van de plattegrond gekeken.

22 Theuws *et al.* 1990. Bij deze typologie wordt vooral naar het aantal gebintparen gekeken.

23 Bij het couperen wordt de helft van het spoor weggegraven om zo een dwarsdoorsnede ('coupe') van het spoor te kunnen documenteren. In de coupe kunnen de verticale vorm, de diepte en de verschillende opvullingen bestudeerd worden.

Afb. 13: De lichtgekleurde gracht rond erf 3 tekent zich duidelijk af in het donkere opgravingsvlak (Odaparking). Op de voorgrond is de gracht niet meer zichtbaar omdat deze hier rond 1400 bij de aanleg van een andere gracht deels is weggegraven.

daarom naderhand gereconstrueerd worden. De oostelijke twee kuilen (sP298 en sP296) waren aan de bovenkant met elkaar verbonden en vormden samen een voorraadkeldertje. De meest oostelijke (sP296) heeft rechte wanden, wat doet vermoeden dat de kuil met hout bekleed geweest is. De minder diepe kuil (sP298) is misschien bedoeld geweest om spullen hoger en daardoor makkelijker bereikbaar op te slaan. Het keldertje zal onder de houten vloer van het huis gelegen hebben en via een luik toegankelijk geweest zijn. De westelijke kuil is een grotere kelder (sP295). Hier zijn geen rechte wanden zodat er waarschijnlijk geen houten bekleding geweest is. De diepte was met circa een meter gelijk aan de andere kelder. De opslagfunctie blijkt uit de mooiste vondst van de opgraving die hier werd aangetroffen. Het gaat om een compleet vat uit aardewerk in de vorm van een ton met opgelegde plastische versiering (afb. 16).

Afb. 14: Doorsnede door de gracht rond erf 3 (rode lijn). Er is goed te zien dat de natuurlijke donkere laag, die in afb. 13 in het vlak zichtbaar was, doorsneden wordt. De opgravingsput is om veiligheidsredenen getrapt aangelegd.

← Afb. 16: Het aardewerkvat van drie kanten gefotografeerd. Het is een unicaat: er is geen tweede exemplaar van bekend.

EEN BIJZONDER STUK VAATWERK

Het met de hand vervaardigde vat is een uniek stuk, waarvan er geen tweede bekend is. Het vat is 27,5 cm lang. De maximale buikdiameter (zonder tuit) bedraagt 23 cm. Het vat kan ongeveer 5 liter vloeistof bevatten.

De vorm van een ton met schenktuit en twee flankerende oren is bekend van veldflessen.

Hierin werd water of wijn meegenomen op reis of voor het werk in het veld. Ze werden vervaardigd uit

leer, hout en aardewerk. De oudst bekende afbeelding van een cilindrische of tonvormige veldfles dateert uit de vroege veertiende eeuw. Het tonnetje werd meestal rond het middel gedragen, hangend aan een riem of aan een koord over de schouder. Door de bevestiging aan twee ogen of oortjes ter weerszijden van de tuit bleef het tonnetje horizontaal hangen met de tuit naar boven. De vorm van tonnen die uit houten duigen bestonden, werd bij veldflessen vaak geïmiteerd, hoewel ze niet uit hout, maar uit leer of aardewerk gemaakt waren. Het forse formaat en de specifieke vorm maken het Sittardse exemplaar uniek. Het vat is te groot om op het lichaam te dragen, maar kan wel op een kar op reis zijn meegenomen.

Het is onduidelijk waar het stuk vervaardigd is. Niet alleen de vorm, maar ook het aardewerkbaksel is uniek. Het kan in het Midden-Maasgebied (regio tussen Namen en Maastricht) gemaakt zijn, waar enkele enigszins vergelijkbare stukken gevonden zijn. De oranjeroze kleur van het baksel wijst hier ook op. De relatief grove magering daarentegen is ongebruikelijk bij de bekende producten uit dit gebied sinds de tiende eeuw. Sporen van glazuur of beschildering ontbreken. De versiering met opgelegde strips wordt bij Limburgse producten in de late twaalfde of dertiende eeuw niet meer toegepast, maar komt nog wel voor bij de producten uit het Midden-Maasgebied. Het vat kan echter ook dichterbij in de regio rond Brunssum gemaakt zijn. In Schinveld is tussen productieafval een vergelijkbare mond aangetroffen.²⁴ Doordat het vat uniek is, is het niet mogelijk om het nauwkeurig te dateren. Een datering in de Volle Middeleeuwen staat wel buiten kijf.²⁵

²⁴ Janssen 2025.

²⁵ Deze paragraaf is voor het grootste deel overgenomen uit Spitzers 2021.

↖ en ↑ *Afb. 15: Een samengestelde foto van de lengtedoorsnede ('coupe') door de voorraadkelders van huis 2 op erf 3. De codes geven het nummer van de sporen aan. De hoekige kuil rechts is met hout bekleed geweest, terwijl dit bij de grote kuil links niet het geval lijkt te zijn. In deze laatste kuil is het unieke, compleet bewaarde aardewerken wijnvat aangetroffen (zie afb. 16).*

Ten oosten van huis 2 bevinden zich twee spiekers die uit zes palen bestaan. Daaromheen zijn nog verschillende paalsporen en kuilen aangetroffen, waarvan geen functie vastgesteld kan worden. Het huis en de overige sporen zijn waarschijnlijk rond 1200 buiten gebruik geraakt. De gracht is echter pas ruim honderd jaar later gedempt. Het is mogelijk dat in het zuidelijke, niet opgegraven deel van het erf nog een huis gelegen heeft dat tijdens deze latere fase in gebruik was.

ERF 4

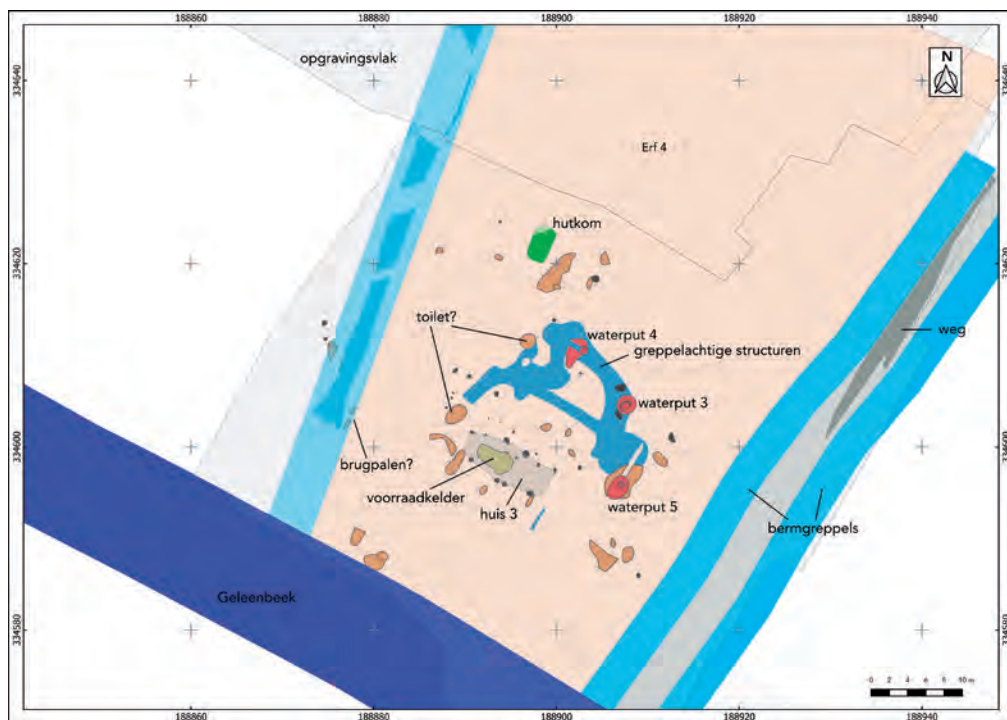
Waar erf 3 bijzonder was door de omgrachting en het unieke aardewerkvat, is erf 4 bijzonder door zijn locatie en zijn indeling. Het ligt tussen erf 3 aan de westzijde en de toegangsweg naar de motte aan de oostzijde (afb. 17). In het zuiden grenst het aan de beek, direct tegenover het motteterrein. Binnen het erf zijn een huisplattegrond ('huis 3') en een hutkom herkend. Opvallend zijn vooral de drie dicht bij elkaar liggende waterputten ('waterput 3, 4 en 5') die uit dezelfde periode lijken te dateren. Ze worden verbonden door een grillige, greppel-achtige structuur. Daarnaast bevindt zich nog een aantal kuilen en palen binnen het erf, die niet tot een structuur gereconstrueerd kunnen worden of die een bijzondere functie lijken te hebben.

Het huis ligt centraal binnen het erf op circa 15 meter van de beek. Niet alle palen zijn bewaard of herkend (zie ook afb. 29).²⁶

De palen vormen geen strakke, symmetrische plattegrond met duidelijke haakse gebintparen. Dit betekent ofwel dat deze inderdaad niet haaks waren, ofwel dat sprake is geweest van reparaties. Ook het feit dat, met name in de zuidelijke staanderrij, palen ontbreken, draagt bij aan het rommelige beeld van deze plattegrond. Opvallend is dat de sluitpalen in de lijn van de staanderrijen passen en niet korter op elkaar staan zoals gebruikelijk. Enerzijds ligt dit mogelijk aan het geringe formaat van het gebouw (10 x 4 meter). Het kan echter ook op een bijzondere ingangspartij en/of een bijzondere functie wijzen.

Binnen het huis lag een circa 4 x 2,5 meter grote voorraadkelder die nog 0,7 meter diep bewaard was. Hierin werd 1500 gram aardewerk verzameld, waaronder zich echter geen bijzondere of complete vondsten bevonden. In een van de paalsporen werd wel een zeer bijzondere vondst aangetroffen. Het gaat om een bandkeramische dissel die gemaakt is van de steensoort amfiboliet en die ten tijde van huis 3 al ruim 6.000 jaar oud was (afb. 18). Dit kan toeval zijn, want vlakbij liep een oude loop van de Geleenbeek uit die periode, maar waarschijnlijk

26 De sporen waren vooral te herkennen aan gekleurde brokjes in de bodem (bijvoorbeeld houtskoolbrokjes en verbrande leem) en minder aan de afwijkende kleur van de paalsporen. Dat betekent dat sporen zonder dergelijke insluitsels onopgemerkt gebleven kunnen zijn. Dit kan overigens ook bij de overige huisplattegronden een reden zijn dat palen ontbreken.

Afb. 17: De aangetroffen archeologische sporen (deels met reconstructie) op erf 4, dat direct tegenover de motte ligt. Zwarte vlekken zijn paalsporen en bruine vlekken zijn kuilen. Opvallend zijn de drie waterputten die gelijktijdig in gebruik zijn geweest en de dieperliggende paadjes ertussen.

Afb. 18: De bandkeramische dissel van amfiboliet uit een paalspoor van huis 3 op erf 4. Het gaat waarschijnlijk om een donderbijl, die het huis moest beschermen tegen blikseminslag.

gaat het om een zogenaamde donderbijl. Vooral in de Middeleeuwen, maar zelfs tot in de twintigste eeuw werd aan de prehistorische, meestal gepolijste bijlen een bovennatuurlijke kracht toegekend. Men geloofde dat de bijl de locatie markeerde van een blikseminslag. Omdat de bliksem nooit op dezelfde plek twee keer zou inslaan, werden de stenen in het huis, bij voorkeur bij de ingang, begraven of opgehangen.²⁷

Huis 3 kan evenals huis 2 gerekend worden tot het type H2 van de MDS-typologie. In de Dommelen-typologie valt het gebouw binnen type A2, omdat het (waarschijnlijk) vier gebintparen heeft. Dit type wordt gedateerd tussen 1050 en 1125. Type H2 wordt veel ruimer

27 Verhart et al. 2021.

gedateerd, waarbij de bloeiperiode tussen 1100 en 1175 ligt. Door het aardewerk in de sporen wordt de gebruikperiode van het huis tussen 1175 en 1225 gedateerd.

Ondanks het feit dat het gehele erf opgegraven is, zijn er geen spiekers aangetroffen. Wel is een circa 4 x 2,25 meter grote hutkom opgegraven die nog circa een halve meter diep bewaard was. Er zijn geen vondsten aangetroffen die verraden wat de functie van de hutkom was.

WATERPUTTEN

Bijzonder is erf 4 vooral door de drie waterputten die in een kwartcirkel om het huis heen liggen (afb. 17). De diameter van de ronde waterputten varieerde tussen 0,65 en 0,9 meter. Waterput 4 was vanaf het toenmalige maaiveld circa twee meter diep. Er was waarschijnlijk sprake van een houten schacht, die echter niet bewaard is. De put lijkt grotendeels in één keer dichtgegooid te zijn.

Waterput 3 was twee meter dieper dan waterput 4. Om de put heen werden twee sporen aangetroffen die mogelijk met een ombouw of overkapping van de waterput samenhangen. In de onderste meter van de put was de houten schacht nog bewaard. Deze bestond uit een cirkel van aangepunte planken en hergebruikte duigen, die in de grond geslagen waren. Ze werden bij elkaar gehouden door twijgen die als banden rond de cilindrische constructie gespannen waren (afb. 19). Hoewel de banden zich nog op hun oorspronkelijke locatie bevonden, waren de planken voor het grootste deel naar binnen gevallen (afb. 20). Uit de insteek (de bouwput die gegraven moet worden om de waterput op grote diepte te kunnen plaatsen) komt aardewerk dat tot 1200 te dateren is, maar ook aardewerk uit het begin van de dertiende eeuw. De bouw van de waterput zal daarmee rond 1200 te dateren zijn. De vondsten uit de waterput zelf, waaronder fragmenten van leren schoenen, komen uit dezelfde periode. Twee fragmenten van bekervormige kacheltegels met een ronde bodem van Zuid-Limburgs aar-

Afb. 19: Een samengestelde foto van de doorsnede door waterput 3 op erf 4. In de onderste helft is het hout bewaard gebleven, in de bovenste helft niet. Aan weerszijden van de houten constructie is een grijze leemlaag te zien die de waterput waterdicht moest maken.

Afb. 20: Doorsnede door de onderste helft van waterput 3, na verwijdering van de biezen. De naar binnen gevallen duigen werden toen zichtbaar.

Afb. 21: De boomstam van waterput 5 op erf 4 tijdens de opgraving. De insteek (bouwput) van de put is aan beide zijden van de waterput goed herkenbaar aan de verrommelde opvulling. Het bovenste deel van de waterput is hier al onderzocht en afgegraven.

dewerk zijn even oud. Ze zijn gevonden in de bodemlaag die de waterput afdekt. In de elfde en twaalfde eeuw beperkte het gebruik van tegelkachels zich tot burchten van de hogere adel. Rond 1200 dringt dit ook door tot de lagere adel en de bovenlaag van de steden.²⁸ Vondsten van kacheltegels uit deze vroege tijd zijn in Nederland echter zeldzaam. Deze bijzondere tegels zullen afkomstig zijn van een kachel in het mottekasteel en zijn waarschijnlijk als afval op erf 4 beland.

Waterput 5 was ongeveer even diep als waterput 3. Zodoende was ook hier het onderste deel van de houten schacht bewaard gebleven. Het ging hier om een uitgeholde boomstam die nog twee meter hoog bewaard was (afb. 21). De boomstam is in zijn geheel gelicht en in het laboratorium nader onderzocht en geconserveerd.²⁹ De constructie bestond uit een in twee helften gekliefde boomstam, die naar beneden

Afb. 22: De boomstam van waterput 5 na conservering en restauratie. Het touw en de houten pennen waarmee de helften aan elkaar gebonden zijn, zijn moderne replica's (foto Restaura).

²⁸ De Oude-de Wolfen Vrielink 2012, 222.

²⁹ De berging, het onderzoek, de conservering en het weer in elkaar zetten van de boomstamput is uitgevoerd door Restaura.

Afb. 23: De geconserveerde en weer in elkaar gezette schoen uit waterput 5. Het gaat om een kinderschoen (foto Restaura).

toe iets breder werd (afb. 22). De twee helften zijn uitgehold en vervolgens weer aan elkaar gebonden. De verbinding van de twee helften bestond uit twee houten pennen die aan weerszijden van de breuk in de boomstam waren bevestigd en die aan elkaar gebonden waren met een touw van in elkaar gedraaide biezen. Deze verbinding werd elke circa zeventig centimeter toegepast. Zo werden de twee helften strak tegen elkaar gehouden. Een bijzondere vondst uit de onderste laag van de put was een vrijwel compleet leren schoentje dat op basis van het type tussen de elfde en dertiende eeuw dateert (afb. 23).

De vondsten uit zowel de insteek, de waterput als de afdekkende laag dateren globaal tussen 1175 en 1225. Alleen uit de afdekkende laag kwamen enkele scherven die een stuk jonger zijn.

Opvallend zijn de grillige greppel-achtige structuren die de drie waterputten verbinden (afb. 17). Waterput 4 en waterput 5 zijn verbonden met een gebogen, circa 2,5 meter brede greppel, die langs waterput 3 loopt. Vanuit waterput 4 loopt er een grillige greppelstructuur naar het zuiden die in twee richtingen eindigt bij een grote afvalkuil. Een smallere rechte greppel verbindt de grillige structuren, maar

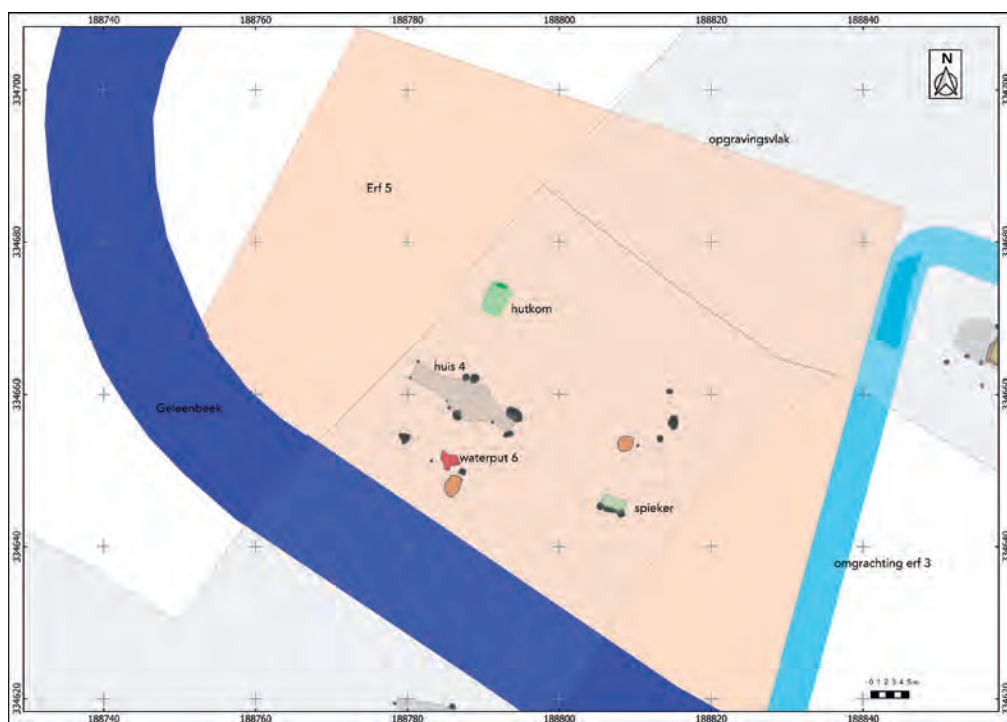
deze is ouder en heeft vermoedelijk niets met de structuren te maken. Bij de structuren zou het kunnen gaan om de plekken waar het water uit de put geschept werd en om uitgesleten paadjes tussen de waterputten. De grote afvalkuilen zouden ondiepe beerputten kunnen zijn en dus de locatie van twee toiletten aangeven. De datering van de structuren is vergelijkbaar met die van de waterputten.

ERF 5

Erf 5 grenst in het oosten aan erf 3 en in het zuiden aan de Geleenbeek (afb. 24). Voor de noordelijke begrenzing wordt ervan uitgegaan dat deze in een lijn met de begrenzing van erf 3 ligt. De westelijke begrenzing is onbekend. Een groot deel van het erf is volledig verstoord door de bouwput van het voormalige Serviam Lyceum.

De aangetroffen structuren binnen het erf hebben alle een mate van onzekerheid. Het gaat om een huisplattegrond, een zespalige spieker, een hutkom en een waterput ('waterput 6'). Het feit dat al deze bij elkaar aangetroffen structuren vaste onderdelen van een vol-middeleeuws erf zijn en bovendien op de juiste plek ten opzichte van elkaar liggen, maakt de reconstructie van de afzonderlijke structuren aannemelijk.

Ook bij het huis op dit erf ('huis 4') speelt het

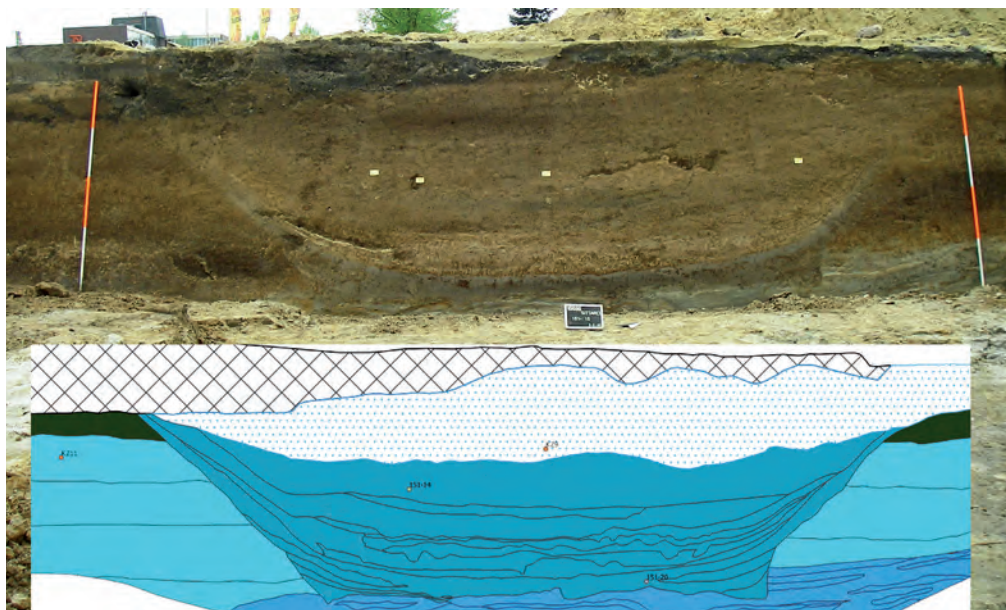
Afb. 24: De aangetroffen archeologische sporen op erf 5. De omtrek van het huis, de hutkom en de spieker zijn gereconstrueerd. Zwarte vlekken zijn paalsporen en bruine vlekken zijn kuilen.

probleem dat sporen zonder insluitsels mogelijk niet herkend zijn (zie afb. 29). Bij enkele paalsporen is namelijk alleen de plek waar de paal gestaan heeft, opgemerkt omdat die opgevuld is met grond waarin veel houtskool en verbrande leem zat ('de paalkern'), terwijl uit de doorsnede van het spoor bleek dat de kuil waarin deze paalkern stond, veel groter was dan alleen deze kern. Sporen zonder een dergelijke kern zijn mogelijk niet opgemerkt. De brandresten in de sporen wijzen erop dat het huis door brand verwoest is en daarna niet meer opgebouwd is. De (onzekere) reconstructie levert een atypische vorm op met een bol middendeel en lange, uit drie gebintparen bestaande portalen aan de korte kanten. Het huis kan desondanks als variant van type H2 uit de

MDS-typologie beschouwd worden. Het vondstmateriaal lijkt erop te wijzen dat het erf tussen 1200 en 1250 in gebruik was.

ZIJTAK VAN DE GELEENBEEK

Een opvallend fenomeen is de zijtak van de Geleenbeek die zich ter hoogte van de tiende-eeuwse brug en het twaalfde-eeuwse erf 1 ten zuiden van de beek afsplitst (afb. 7 en afb. 25). De brug en het erf waren toen al buiten gebruik. Tijdens de opgraving was de situatie niet duidelijk, maar bij de uitwerking van de resultaten kon geconcludeerd worden dat hier sprake moet zijn van een gegraven zijtak. Het spoor loopt in westelijke richting buiten de opgraving verder door, zodat niet vastgesteld kan worden waar de gracht stopt. Er zijn in het

Afb. 25: Foto en tekening van de doorsnede door de zijtak van de Geleenbeek. In de tekening is in het onderste deel van de grachtvulling gelaagdheid te zien die wijst op een natuurlijke sedimentatie (dichtslibbing). Het bovenste deel is waarschijnlijk in één actie gedempt.

westen echter geen bestemmingen bekend waar hij naartoe zou kunnen leiden. Er moet mogelijk gedacht worden aan een functie als doodlopende aanlegplaats, waar de boten van de motteheer of van bestemmingsverkeer aangelegd, gelost en geladen konden worden zonder dat daarmee de doorvaart door de beek gestremd werd. De zijtak is rond 1200 gegraven.

ERVEN OP ANDERE LOCATIES

Niet alleen in de noordelijke schootsvelden, maar ook op andere locaties rond de motte zijn delen van volmiddeleeuwse erven opgegraven. Bij het grootschalige onderzoek van de Ligne ten (zuid)westen van de hierboven besproken erven zijn vier erven aangetoond, terwijl ten zuidoosten van het mottecomplex bij twee kleine onderzoeken in de stadskern resten van nog eens twee erven aangetroffen zijn.

DE LIGNE

Naast de vijf erven in de noordelijke schootsvelden zijn er in de Ligne (afb. 1) waarschijnlijk vier erven opgegraven (afb. 6).³⁰ Alleen in erf 6 zijn een duidelijke huisplattegrond en een waterput aangetroffen, die vaste onderdelen van een erf zijn. In de nabijheid van het huis zijn nog meer paalsporen aangetroffen, die echter niet tot een structuur gereconstrueerd konden worden. In erf 7 is alleen een schuur aangetroffen, terwijl bij erven 8 en 9 sprake is van zoveel paalsporen dat er geen structuur in te herkennen was. Deze erven liggen echter aan de rand van de opgraving, zodat de te verwachten onderdelen van het erf misschien niet herkend zijn omdat ze ten dele of geheel buiten de opgraving lagen. De concentraties sporen met een gelijke datering of de aanwezigheid van een gebouw zijn echter concrete aanwijzingen voor separate erven.

30 Ruijters *et al.* 2015.

ENGELENHOF EN PLAKSTRAAT

Bij proefsleuvenonderzoeken in de Engelenhof³¹ en aan de Plakstraat (afb. 1)³² zijn eveneens sporen uit deze periode aangetroffen, evenwel zonder dat een structuur herkenbaar was. Deze vindplaatsen worden als erf 10 en 11 opgenomen (afb. 6). Hoewel er verder weinig archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden in de ruimere omgeving rondom het motteterrein, is er bij verschillende bouwprojecten wel vondstmateriaal uit deze periode aangetroffen. Dit wijst op de aanwezigheid van meer bewoonde erven. Bovendien vertonen de al bekende erven een zodanig wijde spreiding, dat het aannemelijk is dat er (veel) meer erven geweest zijn rondom de motte.

ONTWIKKELING NEDERZETTING

De erven in de noordelijke schootsvelden hebben alle slechts één bouwfase, hoewel er soms misschien een reparatie aan een huis heeft plaatsgevonden. Bij erf 2 is dit niet met zekerheid te zeggen omdat er geen structuren zijn aangetroffen. Het geringe aantal sporen wijst echter ook in de richting van een enkele bouwfase.

Waar en wanneer precies de eerste bewoners in het gebied zijn neergestreken, kan niet met zekerheid gezegd worden, omdat slechts een relatief klein deel van het nederzettingsgebied daadwerkelijk opgegraven is. De transportroute waar de tiende-eeuwse brug over de Geleenbeek deel van uitmaakte, zal een rol gespeeld hebben bij de vroegste bewoning, die dus al vóór het jaar 1000 opgestart kan zijn. Het ligt misschien voor de hand dat de vroegste bewoning op of nabij de locatie van de motte gezocht moet worden, waarbij deze al vóór de oprichting van de motte begonnen kan zijn.

De opgravingen wijzen uit dat de bewoning aanvankelijk beperkt bleef tot het gebied ten zuiden van de Geleenbeek. Het oudste archeologisch aangetoonde erf is erf 1 met een begin-datum van rond 1100 (afb. 4). Het huis op dit erf ligt precies op de tiende-eeuwse weg, wat betekent dat deze weg niet meer in gebruik was. Vermoed wordt dat de motte in dezelfde periode of iets vroeger gesticht is.

Rond 1125 werd gelijk met erf 2 het bijzondere, omgrachte erf 3 gesticht. In dezelfde periode beginnen ook erf 9 in de Ligne en erf 11 in de Plakstraat (afb. 5). Rond 1150 volgen de erven 6 in de Ligne en 10 in de Engelenhof. Een generatie later, rond 1175, worden erf 4 en de erven 7 en 8 in de Ligne in gebruik genomen (afb. 6). Dit valt samen met de aanleg van de tweede voorburchtgracht. De laatste plek die bewoond wordt, is erf 5 (afb. 7). Huis 4 op erf 5 wordt rond 1200 gedateerd. Het is echter niet onmogelijk dat in het verstoorde noordelijke deel van het erf al eerder een huis gestaan heeft en dat het erf dus al eerder in gebruik geweest is. Dit geldt ook voor erf 3, waar in het niet opgegraven zuidelijke deel een tweede gebouw gestaan kan hebben, dat ofwel gelijktijdig was, ofwel de voorganger of opvolger van het opgegraven huis was.

Erf 5 is het enige dat waarschijnlijk na 1250 is blijven bestaan, hoewel dit slechts voor één generatie was. Erf 1, het vroegste erf, lijkt het eerst opgegeven te zijn, rond 1175. De reden hiervoor is misschien de verbreding of verlegging van de Geleenbeek waardoor een deel van het erf, waaronder de vermoedelijke waterput 1, weggespoeld werd. Een andere mogelijkheid is dat de aanleg van de zijtak van de beek een einde maakte aan de mogelijkheid om hier te wonen. De erven 8 en 11 lijken rond 1200 uit gebruik geraakt te zijn. Bij erf 11 aan de Plak-

31 Van der Mark 2011.

32 Witte 2011.

straat moeten vraagtekens bij de datering gezet worden omdat slechts een klein gedeelte opgegraven is, wat een vertekend beeld kan geven. Misschien geldt dit ook voor erf 8 in de Ligne. De overige erven zijn tussen 1225 en 1250 verlaten. Een massaal verlaten van de erven in deze periode zal een gemeenschappelijke oorzaak hebben. Deze oorzaak moet waarschijnlijk gezocht worden in de eerste omgrachting van Sittard rond 1235. De bewoners van de erven rondom de motte lijken op dat moment binnen de omgrachting te gaan wonen.

MACHTHEBBERS

Het gebied waarin de nederzetting Sittard ontstond en zich ontwikkelde, was in de negende en tiende eeuw waarschijnlijk het noordelijke deel van een groot koningsgoed in het lössgebied ten oosten van de Maas.³³ Met een koningsgoed of rijksgoed wordt hier het bezit van een Frankische koning aangeduid.³⁴ De oude kern van Sittard, die de motte en kerk omvatte, kan een rol hebben gespeeld in de exploitatie van het koningsgoed.³⁵ In de elfde en de eerste helft van de twaalfde eeuw eigenden zich grotere en kleinere aristocraten, wettig of met geweld, grondbezit en gezag (het bannum: o.a. de macht om te bevelen) toe binnen bepaalde gebieden.³⁶ Waarschijnlijk is Sittard toen een onderdeel geworden van het bezitscomplex van Wassenberg en ging het begin twaalfde eeuw, door het huwelijk tussen Walram I met Jutta van Wassenberg-Gelre, over in handen van de hertogen van Limburg.³⁷ In de twaalfde eeuw telde het gebied van de heerlijk-

heid Sittard minstens drie grondheren, te weten de heer van Wassenberg (later de hertog van Limburg), de heer van Heinsberg en de heer van Millen.³⁸ Hertog van Limburg, Hendrik III (1167-1221) wordt in 1215 voor het eerst genoemd als heer van Sittard (afb. 26). Hij belooft de kerk van Sittard, die dus in zijn bezit geweest moet zijn, aan de hospitaalridders van Jeruzalem te schenken.³⁹ Overigens zijn er geen aanwijzingen dat de kerk ook daadwerkelijk in het bezit van de hospitaalridders geweest is.⁴⁰

Op dat moment heeft de motte en mogelijk ook de daaraan gekoppelde heerlijkheid al een geschiedenis van ruim een eeuw achter zich. Walram III, zoon van Hendrik III trouwt in 1198 met Cunigonde van Montjoie (Monschau) en neemt in 1221 het hertogschap van Limburg van zijn vader over. Walram overlijdt echter al in 1226. Zijn zoon Hendrik IV wordt dan hertog van Limburg, maar zijn tweede zoon Walram I (de Lange) wordt heer van Montjoie en Sittard. Deze Walram spreekt in 1230 over 'villa mea de Sytert' (mijn dorp Sittard) dat in zijn vrije eigen bezit was. Hieruit kan mogelijk geconcludeerd worden dat Walram I de motte in Sittard als hoofdzetel of als tweede zetel na Monschau bewoond heeft. Van zijn zoon en weduwe weten we dit zeker, omdat dit vermeld wordt in de stadsrecht-oorkonde uit 1243 die zij vlak na zijn overlijden opgesteld hebben. Gezien de vele conflicten waarin Walram I betrokken was,⁴¹ zal hij weinig in Sittard geweest zijn. Blijkbaar zag hij Sittard wel als veilige haven voor zijn vrouw en zoon.

33 Flach 1993, 50-56; Corsten 1993, 78-80; Theuvs 2015, 177-178.

34 Theuvs 2015, 175.

35 Corsten 1993, 79.

36 Bijsterveld 2015, 222-223, 237.

37 Corsten 1993, 76-78, Bijsterveld 2015, 229-231.

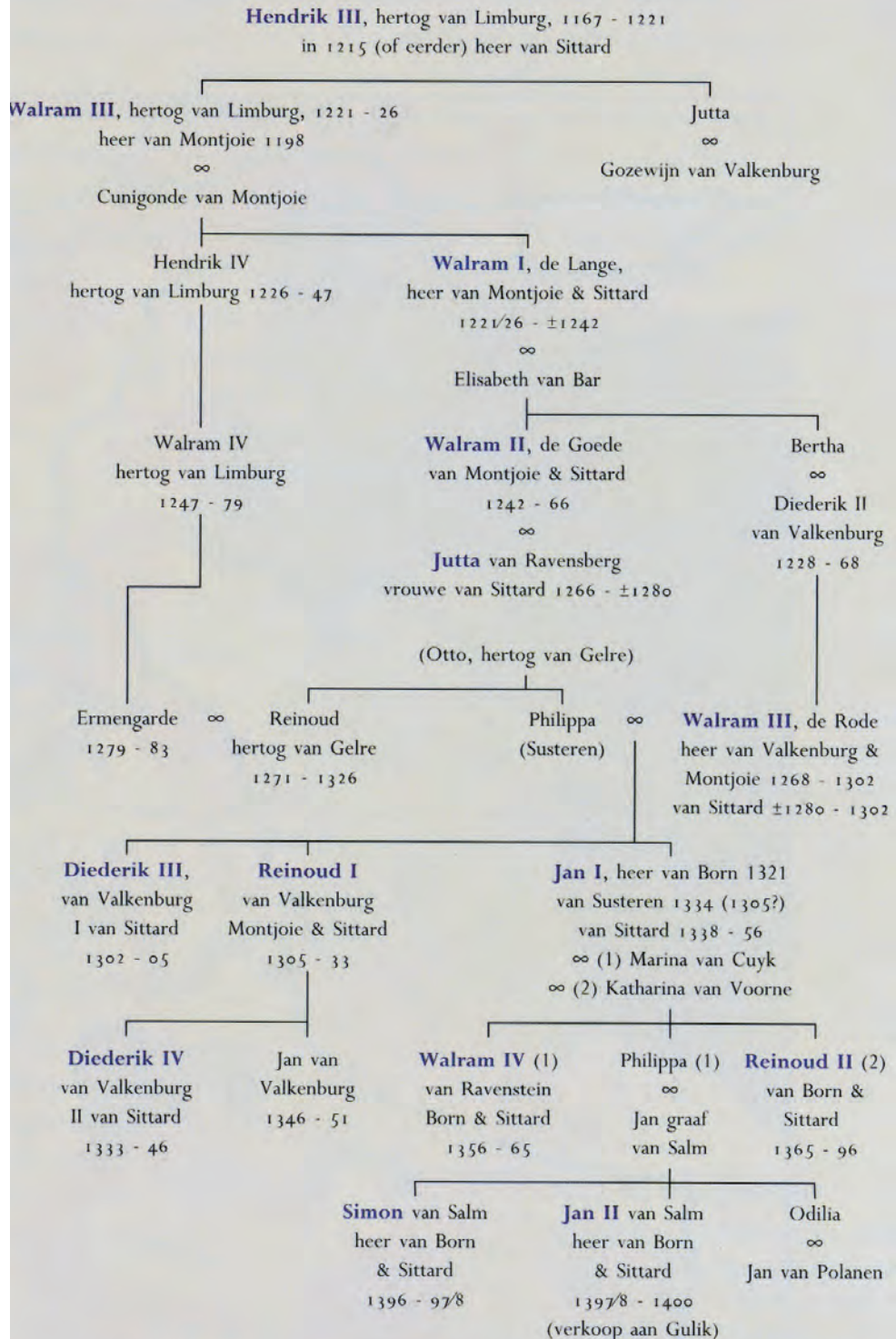
38 Corsten 1993, 76.

39 Corsten 1993, 80-81.

40 Deze alinea is geschreven door Peter Schulpen, waarvoor dank.

41 Corsten 1993, 81-82.

GENEALOGIE VAN DE HEREN VAN SITTARD: 1215 - 1400

Afb. 26: Stamboom van de heren van Sittard (naar Van Luyn 1993). Hendrik III is de eerste die heer van Sittard genoemd wordt. Walram I is heer van Sittard tijdens de laatste fase van de pre-stedelijke ontwikkeling. Zijn zoon Walram II heeft Sittard stadsrechten gegeven.

Afb. 27: Overzicht van de in de tekst genoemde (nabije) locaties buiten Sittard.

Het territorium van de Sittardse grondheer was niet heel groot.⁴² Hieronder vielen mogelijk de reeds in 1144 genoemde nederzettingen Haagsittard, Broeksittard en Balsittard (afb. 27). Het is onbekend wat het voorkomen van 'Sittard' in deze namen betekent voor de relatie die deze nederzettingen met Sittard en de grondheer zelf hadden. In ieder geval was Jutta van Ravensberg, de weduwe van stadsrechtverlener en dus eerste stadsheer Walram II, in bezit van de hof van Haagsittard die ze in 1270 aan het Domkapittel in Aken schenkt.⁴³

ERVEN MET BIJZONDERE FUNCTIES

ERF 3

De bewoners van de erven rondom de motte zullen pacht in natura betaald moeten hebben voor hun grond en/of ze werkten in dienst van de motteheer. Erf 3 lijkt echter geen regulier erf te zijn. Niet alleen de opgravingsresultaten maar ook de locatie dicht bij de motte wijst op een bijzondere functie die erf 3 gehad moeten hebben.

⁴² Thissen 1993, 109-117.

⁴³ Van Luyn 1993, 51.

LAG BALSITTARD IN HET HOOGVELD?

De omgrachting van erf 3 is zeer opvallend. Dergelijke door een omringende gracht versterkte hoeves worden *moated sites* genoemd.⁴⁴ Er zijn in Limburg zeer weinig van dergelijke vindplaatsen opgegraven, maar in Zuid-Nederland moeten er honderden bestaan hebben.⁴⁵ Het is niet bekend wie de *moated sites* bewoonden. Over het algemeen wordt uitgegaan van adellijke of anderszins hooggeplaatste bewoners, of in ieder geval van grote herenboeren. Ze konden het zich veroorloven om hun woonzetel verdedigbaar te maken. Een van de weinige (deels) opgegraven exemplaren ligt nog geen twee kilometer noordoostelijk van Sittard in het Hoogveld (afb. 27).⁴⁶ Het gaat hier om een circa 105 x 60 meter groot terrein, dat van de eerste helft van de twaalfde eeuw tot het begin van de veertiende eeuw in gebruik geweest is. Omdat het binnenterrein nauwelijks onderzocht is, kan helaas niets gezegd worden over de indeling van het erf. Het terrein is wezenlijk groter dan erf 3, waar de omgrachting circa 70 x 45 meter groot is. Daarentegen is de gracht in Sittard met 5,2 meter twee keer zo breed als in het Hoogveld. De diepte van de gracht en de vorm in de doorsnede zijn wel vergelijkbaar. Op een afstand van 200 tot 300 meter ten noordoosten van de *moated site* in het Hoogveld zijn twee vindplaatsen uit dezelfde periode ontdekt, die slechts zeer summier onderzocht zijn.⁴⁷ Mogelijk vormen de vindplaatsen één complex, waarbij de macht bij de bewoner van de *moated site* gelegen heeft. Dit is vergelijkbaar met de situatie in Sittard, waar echter de motte en niet de *moated site* het machtscentrum vertegenwoordigt.

De omvang van het complex in het Hoogveld, de aanwezigheid van het omgrachte terrein en de datering wijzen op een niet onbelangrijke nederzetting die ook in de historische bronnen terug te vinden zou kunnen zijn. Hier zou het al genoemde Balsittard voor in aanmerking kunnen komen. Waar de locatie van Haagsittard en Broeksittard bekend is (afb. 27), is nog onbekend waar Balsittard gelegen heeft. Een van de opties is dat deze tussen Millen en Sittard gezocht moet worden.⁴⁸ De *moated site* ligt circa twee kilometer van de motte van Sittard en circa anderhalf kilometer van de motte van Millen. Het archeologische onderzoek wijst uit dat de nederzetting in de eerste helft van de veertiende eeuw is verlaten. Dit vroege einde kan verklaren waarom de naam Balsittard verder niet meer voorkomt in historische bronnen en kaarten.

Het is duidelijk dat de bewoner van de *moated site* 'erf 3' een hoge status had, omdat hij zich een (wijn?-)kelder kon veroorloven met een zeer bijzonder stuk vaatwerk in de vorm van een ton. Maar er kan onmogelijk sprake zijn van een machthebber, omdat het terrein direct tegen de motte van de lokale heer aan ligt. Deze zal niet accepteren dat zijn buurman onafhankelijk van hem is en zelf macht uitoefent. Er moet daarom een andere verklaring voor de omgrachting gevonden worden. De locatie aan de beek speelt

mogelijk een rol. Misschien was erf 3 de plek waar de over het water aangevoerde voorraden en aankopen van de motteheer gelost en tijdelijk opgeslagen en verder verwerkt werden. Het erf kan ook een rol gespeeld hebben bij het innen van de belastingen (cijnznen), die toen vooral in natura betaald werden.

De omgrachting was in ieder geval nodig om de bezittingen van de motteheer te beschermen tegen diefstal en agressie. Mogelijk kan toekomstig archeologisch onderzoek in het zuid-

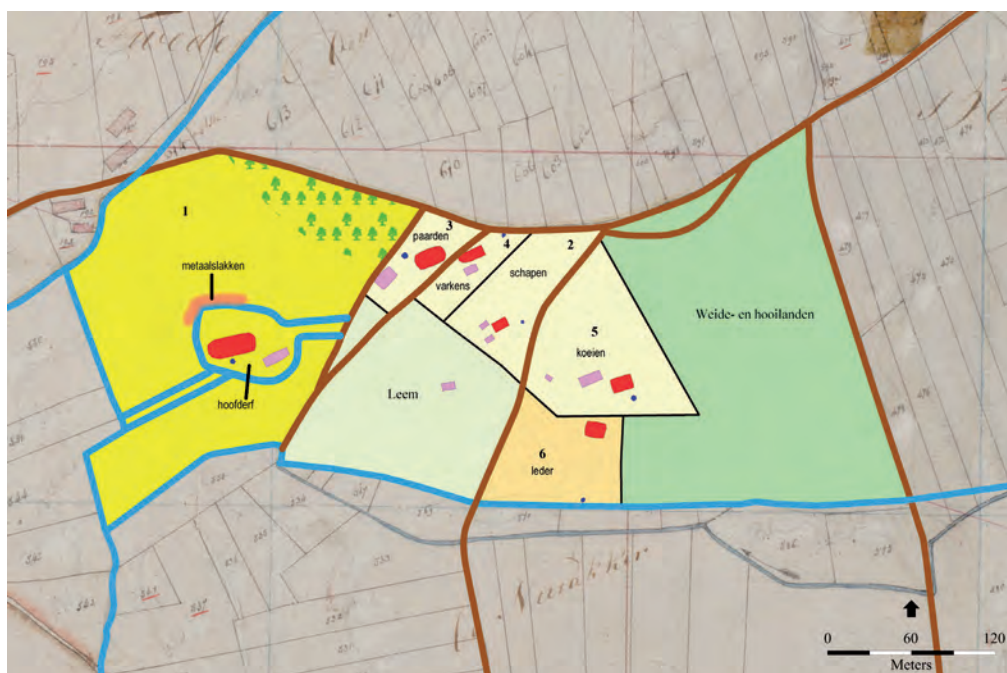
44 De letterlijke vertaling is: 'omgrachte plek'.

45 Arts *et al.* 2007, 55.

46 Tol en Schabbink 2004, vindplaats 5/10.

47 Tol en Schabbink 2004, vindplaats 6 en 7.

48 Corsten 1993, 76; Offermans 2015, 138.

Afb. 28: Reconstructie van het volmiddeleeuwse complex “Neerakker” in Bakel (naar Ufkes 2010). In rood zijn de huizen aangegeven, in roze de bijgebouwen en spiekers en in blauw de waterputten. Op het gele hoofderf woonde de heer. In de erven ten oosten ervan werden de ontvangen belastingen per diersoort verwerkt.

lijke deel van de omgrachting meer duidelijkheid omtrent de functie van het erf brengen.

VERGELIJBARE VINDPLAATSEN

Een vindplaats die gelijkenissen vertoont met de situatie in Sittard is de bijna volledig opgegraven site ‘De Hof’ in plangebied Neerakker in Bakel (afb. 28).⁴⁹ Hier werd de belasting in natura geïnd voor het klooster van Echternach. Het hele complex, dat waarschijnlijk uit zeven erven bestond, was ingericht voor de inning van de belasting en het verwerken daarvan. Een omgracht terrein van circa 65 x 50 meter ligt binnen een groter erf (het gele erf in afb. 28) waar een brede toegangsweg naar het omgrachte terrein leidt. Binnen de omgrachting liggen (in fase 1) een zeer groot huis, een schuur (met het formaat van een normaal huis), een

spieker en een waterput. Het erf ligt aan een beek en er is een directe verbinding met een landweg. Ten oosten van het erf liggen nog vijf erven die volgens de opgraver alle een eigen taak hadden binnen de verwerking van de geïnde producten. Daarnaast produceerden zij zelf ook. De verschillende erven waren achtereenvolgens verantwoordelijk voor de koeien, de schapen, de varkens, de paarden en het leer. Aan de andere kant van het hoofderf is in de omgrachting een grote hoeveelheid ijzerslakken aangetroffen die wijzen op een smidse die hier aangrenzend aan het hoofderf gelegen kan hebben. De taak van het complex was het innen van de belasting, het verwerken van de geïnde producten en het vervoeren van de verwerkte producten. De datering van het complex is 1150-1250. Ufkes verwijst naar een opgegraven

49 Ufkes 2010.

hof in Kalteren (Drenthe) dat grote gelijkenissen vertoont met Bakel en mogelijk ook voor het innen van belasting gebruikt is.⁵⁰

Misschien kan in Sittard van een vergelijkbare situatie sprake geweest zijn. Een hoofderf waar -onder het wakend oog van de motteheer- de belasting geïnd werd, met daaromheen een aantal erven waar de verwerking van de producten plaatsvond. In dit kader kan verwezen worden naar een mogelijke metaaloven die in de Ligne op erf 7 aangetroffen is en die misschien op metaalbewerking wijst.

ERF 4

Met de locatie direct bij de ingang van de motte zal erf 4 vooral in dienst van de motteheer gestaan hebben. Een functie was mogelijk de bewaking van of de controle op de toegang tot de motte en misschien ook tot erf 3. Huis 3, dat toch al te klein leek voor een normaal huis zou dan als wachtershuis gediend kunnen hebben. Of hier echt sprake van militaire bewaking geweest is, moet echter betwijfeld worden, omdat het terrein buiten de motte ligt en bewaking eerder van binnen de motte verwacht moet worden. Controle over de toegang tot erf 3 is eveneens een plausibele functie. Er is echter geen duidelijke toegang tot erf 3 herkenbaar. Er liggen twee sporen aan de rand van de omgrachting die als brugpalen geïnterpreteerd kunnen worden (afb. 17). De locatie ligt echter vlak achter huis 3 waardoor dit misschien geen logische plek voor een veelgebruikte toegang lijkt. Het is mogelijk dat de brug over de omgrachting dicht bij de beek lag. Hier is later de buitenste stadsgracht gegraven waarbij alle oudere sporen (ook die van de beek) verdwenen zijn.

De drie waterputten op het erf hebben dezelfde datering (1175-1225) en worden bovendien verbonden door de grillige greppelachtige structuren. Dit wijst erop dat ze tegelijkertijd in gebruik geweest zijn, waarbij er een pad tussen de waterputten is uitgesleten. Het ontstaan van

een modderige omgeving rond de waterputten, waarbij de bodem snel uitslijt, is makkelijk voor te stellen bij de natte bedoening waarvan sprake geweest moet zijn. Hetzelfde fenomeen kan zich voorgedaan hebben bij de paden naar de toiletten.

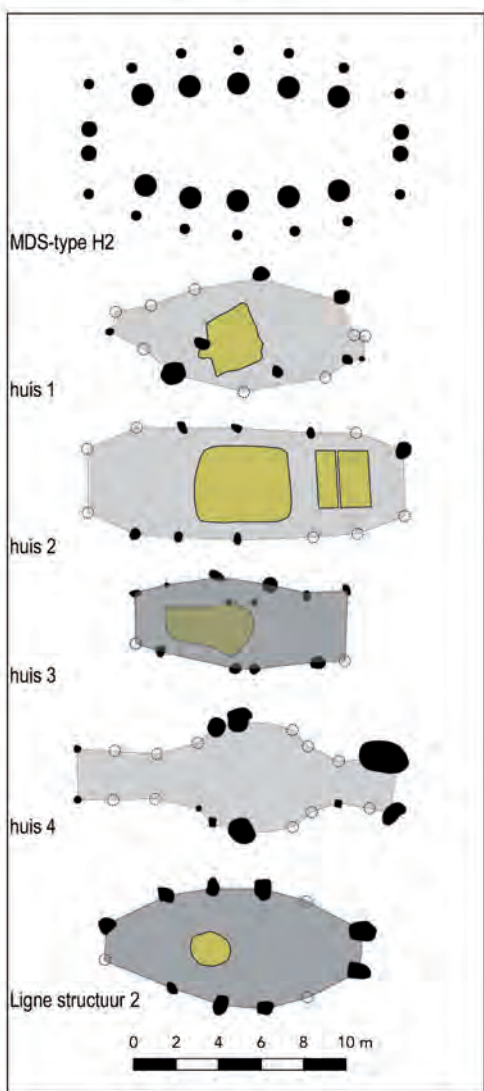
De aanwezigheid van drie waterputten bij elkaar wijst op zich al op een openbaar gebruik. Er moet behoefte geweest zijn aan veel water of er moest door veel mensen tegelijkertijd water geschept kunnen worden. Dit is alleen in een openbare situatie denkbaar. Hierbij speelt mogelijk de diepte van de waterputten ook een rol. Waterput 3 en waterput 5 zijn veel dieper dan de overige waterputten die bij dit onderzoek tevoorschijn gekomen zijn. Deze diepte zal niet direct samenhangen met de grondwaterspiegel, want ook de 2 meter minder diepe waterput 4 moet tot op het grondwater gegraven zijn. Door de waterput tot diep in het grondwater in de zandige beekafzettingen te graven zal de waterput een veel grotere capaciteit gehad hebben dan de ondiepere waterputten. Dit is belangrijk als er veel water nodig is. Dit kan ook verklaren waarom de voor privégebruik bestemde waterput 1 en waterput 6 minder diep waren.

Aan het einde van de weg die vanuit noordelijke richting naar de motte en/of de hof van erf 3 leidde, is een opvangplek voor de reizigers geen overbodige luxe. Beide bestemmingen zullen niet onmiddellijk toegankelijk geweest zijn voor alle bezoekers, zodat ze buiten de poort moesten wachten. Erf 4 kan als een dergelijke ontvangstlocatie gezien worden, waar de reizigers (en hun paarden of andere trekdieren) te drinken en te eten konden krijgen, naar het toilet konden gaan, zich een beetje konden opfrissen en konden uitrusten.

In deze context kan huis 3 misschien een soort herberg geweest zijn. De vorm van de greppelachtige structuren past zich in het zuiden aan aan de vorm van het huis (afb. 17). Deze duidelijke vorm kan erop wijzen dat hier

50 Hielkema *et al.* 2007.

een omheining gestaan heeft, die de tuin van het huis afscheidde van het sanitaire complex.

Afb. 29: Overzicht van de besproken huisplattegronden. De bovenste plattegrond geeft de ideale vorm van huistype H2 van de Maas-Demer-Schelde-typologie weer. De plattegronden daaronder zijn bij de opgravingen in Sittard aangetroffen. toevoegen: De open cirkels zijn gereconstrueerde palen, die bij de opgraving niet aangetroffen zijn.

Misschien is nog vermeldenswaard dat de gebruiksperiode van dit erf overeenkomt met die van de tweede voorburchtgracht. Mogelijk is er een causaal verband tussen het vergroten van de voorburcht en het aanleggen van het waterputcomplex.

HUISPLATTEGRONDEN

Huisplattegronden spelen in de archeologie een grote rol in de interpretatie en datering van nederzettingen. Ze zeggen iets over de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van huizen, over gebruiksfuncties en over de sociale aspecten van wonen en werken.

Archeologe Antoinette Huijbers heeft voor een overzichtswerk dat in 2014 gepubliceerd is, 135 vindplaatsen geteld in het Maas-Demer-Schelde-gebied (MDS-gebied) met huisplattegronden⁵¹ uit de Volle Middeleeuwen.⁵² Door dat archeologisch onderzoek sinds het begin van deze eeuw vaak verplicht is bij bouwprojecten, vindt er steeds meer onderzoek plaats en worden steeds vaker plattegronden opgegraven. In Zuid-Limburg gaat het echter om slechts enkele vindplaatsen. De bestaande huistypologieën zijn vooral gebaseerd op onderzoek in het Brabantse zandgebied. Door het geringe aantal Zuid-Limburgse plattegronden is er weinig bekend over lokale varianten. Voor een vergelijking kunnen eigenlijk alleen de nabije vindplaatsen Ligne en Haagsittard gebruikt worden, waarbij de Ligne eigenlijk dezelfde nederzetting betreft als die in de noordelijke schootsvelen en dus niet als vergelijkingsmateriaal gebruikt kan worden.

NOORDELIJKE SCHOOTVELDEN

Helaas waren de opgegraven huisplattegronden niet compleet, zodat deze met een mate van onzekerheid gereconstrueerd moesten worden. Het lijkt echter wel mogelijk om alle platte-

51 Huisplattegrond is een ingeburgerde term binnen de archeologie. Gebouwplattegrond is echter correcter, omdat lang niet alle gebouwen ook als huis gebruikt zijn.

52 Huijbers 2014.

gronden te scharen onder type H2 van de MDS-typologie (afb. 29). Kenmerkend voor dit type zijn de gebogen gebintpaarrijen en de gebogen wand. Er kan sprake zijn van 2 tot 9 gebintparen. Bij huis 2 op erf 3 gaat het om een huis met vijf gebintparen en met twee dicht op elkaar staande sluitpalen aan beide korte einden van het huis. Bij huis 4 (erf 5) lijkt het om zes dicht op elkaar staande gebintparen te gaan met ver hiervan staande sluitpalen. Er lijkt sprake te zijn van een portaal aan beide korte kanten, met drie paren sluitpalen. Omdat een groot aantal palen ontbreekt, moet de exacte vorm van het huis echter onzeker blijven. Bij huis 1 (erf 1) kan het aantal gebintparen vanwege de vele ontbrekende palen niet vastgesteld worden, maar het zullen er zeker vier of meer geweest zijn. Er is wel sprake van reguliere sluitpalen. Bij huis 3 (erf 4) is sprake van vier gebintparen, waarbij de sluitpalen wijd gesteld zijn en niet dicht bij elkaar staan zoals gebruikelijk. Dit laatste zal liggen aan het geringe formaat van het gebouw, dat geen normaal huis geweest zal zijn. Het gaat desalniettemin om een bootvormige plattegrond, zoals bij alle huizen. Mogelijk heeft het huis ook een ingang in de lange zuidelijke wand gehad tussen twee dicht bij elkaar staande palen. Dit zou op zich al kunnen betekenen dat het niet om een woonhuis gaat, omdat die volgens Huijbers nooit de ingang in het midden van de lange wand hadden.⁵³ Huizen 1, 2 en 3 hebben één of meerdere kelders binnen het huis.

Een standaardhuis van het MDS-type H2 wordt over het algemeen gezien als een woonstalhuis. Bij huis 2 en huis 3 zal het niet om reguliere huizen gaan, zodat hier vrijwel uitgesloten kan worden dat er vee binnen het gebouw gestald was. Gezien het kleine woongedeelte en de lange portalen lijkt ook bij huis 4 geen sprake te zijn van een stal binnen het gebouw.

Afb. 30: Reconstructie van de middeleeuwse nederzetting Haagsittard (naar Stoeper 2016). Opvallend is dat hier sprake is van het elfde-eeuwse huistype H1 (groen), dat rechte wanden heeft. Deze huizen worden in de twaalfde en dertiende eeuw opgevolgd door huistype H4 (blauw), dat een volledig rechthoekige vorm heeft. Het bootvormige huistype H2 komt hier niet voor.

DE LIGNE

In de Ligne zijn twee huisplattegronden herkend.⁵⁴ Structuur 1 (erf 7) is een schuur die bestaat uit twee rechte rijen staanders. Nabij deze schuur is een mogelijke metaaloven gevonden. Dit wijst misschien op een ambachtelijke functie van dit (deel van het) erf. Structuur 2 (erf 6)

⁵³ Huijbers 2014, 388.

⁵⁴ Ruijters *et al.* 2015. De in deze alinea gebruikte structuurnummering is uit deze publicatie afkomstig.

is een normale huisplattegrond die geïnterpreteerd is als een huis van het MDS-type H1, dat bestaat uit rechte rijen staanders met aan de korte kanten twee kort bij elkaar staande sluitpalen. Het feit dat de staanderrijen niet echt recht zijn, de afstand tot de sluitpalen in het noorden groter is dan in het zuiden en het feit dat de gebruikelijke datering van het type H1 (tot 1100) schuurt met de datering van het verzamelde aardewerk, roept twijfel op over de toewijzing aan dit type. Het is mogelijk dat er tussen de gebintparen en de noordelijke sluitpalen nog een vierde gebintpaar geweest is, dat in het veld niet opgemerkt is. Dit zou leiden tot een keurige standaard-plattegrond van het type H2 met vier gebintparen (afb. 29) en een met het vondstmateriaal overeenkomende datering (1150-1250). Het huis bevat een kleine kelderkuil.

HAAGSITTARD

In Haagsittard is een groot deel van een nederzetting opgegraven die in de elfde en twaalfde eeuw tenminste uit zeven erven bestaan heeft (afb. 30).⁵⁵ De erfgronden waren meestal herkenbaar aan de perceelsgreppels die na het einde van de nederzetting in de veertiende eeuw gegraven zijn. In de zevende eeuw was er ook al sprake van bewoning. Opvallend is dat die erven in de elfde eeuw onbebouwd gebleven zijn (erf D en erf E). De volmiddeleeuwse bewoning begint aan het einde van de elfde eeuw. De nederzetting is volgens archeoloog Henk Stoepker waarschijnlijk in zijn geheel in één keer gesticht.⁵⁶ Met een datering aan het einde van de elfde eeuw is deze nederzetting ouder dan de opgegraven erven in Sittard en mogelijk ongeveer even oud als de motte.

In Haagsittard gaat het steeds om bootvormige huizen van het MDS-type H1 met twee tot vijf gebintparen. Op enkele erven zijn deze

huizen in de late twaalfde of dertiende eeuw vervangen door rechthoekige huizen (MDS-type H4). Bij een aantal huizen is sprake van een kelderkuil. Ook zijn er hutkommen aangetroffen.

De huisplattegronden die in de Volle Middeleeuwen rond de motte van Sittard gebruikt zijn, sluiten weliswaar aan op het huistype dat vooral uit Noord-Brabant bekend is, maar vertonen meestal duidelijke afwijkingen. In het nabije Haagsittard zijn in dezelfde periode echter andere huistypen gebruikt. Er is meer (veld-)onderzoek nodig om een beeld te kunnen vormen van de ontwikkeling van de huizenbouw in Zuid-Limburg. Wel is duidelijk dat de indeling van een erf met een huis, een waterput, spiekers en eventueel een hutkom overeenkomt met de situatie in Noord-Brabant.

CONCLUSIE

Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat verspreid rond de (veronderstelde) motte van Sittard vele erven bestaan hebben, waar mensen een boerenleven leidden in een woonstalhuis. Een compleet beeld van de bewoningsgeschiedenis kan niet gegeven worden omdat daarvoor veel te weinig opgegraven is, maar het lijkt erop dat een (handels-?) route die tenminste vanaf de negende eeuw in gebruik was en bij Sittard een brug over de Geleenbeek kende, de kiem voor de bewoning van dit gebied gevormd heeft. In de nabijheid van deze brug is waarschijnlijk aan het einde van de 11^e eeuw een motte met voorburcht gebouwd door een lokale heer. Om de motte heen ontstond bewoning die zich aanvankelijk concentreerde ten zuiden van de Geleenbeek. Deze breidde zich vervolgens vanaf het tweede kwart van de twaalfde eeuw uit naar de zone ten noorden daarvan. Twee erven die alleen door de Geleenbeek gescheiden zijn van het mottecomplex hebben

55 Stoepker 2016. Deze publicatie betreft een kort overzicht van de resultaten. Dit onderzoek is nog niet volledig uitgewerkt, zodat de beschikbare informatie niet compleet is.

56 Stoepker 2016, 63.

waarschijnlijk een bijzondere functie in dienst van de motteheer vervuld. Het zou kunnen gaan om een erf waar de belastingen in natura in ontvangst genomen en verwerkt werden, of op een andere manier goederen van de motteheer beheerd of verwerkt werden. Het andere erf heeft vermoedelijk een opvangfunctie vervuld voor reizigers die naar het mottecomplex kwamen of die de belasting in nature kwamen afdragen.

In de loop van de twaalfde eeuw kwamen er steeds meer erven bij, terwijl een enkel erf weer verlaten werd.⁵⁷ De groei zette zich voort tot in de eerste helft van de dertiende eeuw. Tussen 1225 en 1250 worden echter vrijwel alle erven verlaten. Dit moet een gemeenschappelijke oorzaak gehad hebben. De meest logische reden is de omwalling die de heer van Sittard (Walram I) om zijn mottecomplex heen liet aanleggen. Zijn zoon Walram II verleende Sittard vervolgens stadsrechten. Hierdoor werd de stad een (relatief) veilige plek binnen een wereld waarin vele machthebbers probeerden hun territorium door middel van geweld uit te breiden. Walram I liet zich daarbij zeker niet onbetuigd, zodat Sittard ook het risico liep op tegenacties. Om deze reden zal hij besloten hebben om een grotere beveiligde plek te creëren, waarbij hij enerzijds de burgers meer veiligheid bood, maar anderzijds ook gebruik van deze burgers kon maken bij de broodnodige verdediging van zijn woonplaats. Het lijkt er dus op dat de bewoners van de erven rondom de motte tussen 1225 en 1250 naar de nieuwe, omwalde stad verhuisd zijn.

De omwalling die rond 1235 aangelegd moet zijn, is het eerste vestingwerk dat Sittard tegen vijandige aanvallen moest verdedigen. Daarna volgden vele andere vestingwerken die de verdediging van Sittard moesten blijven waarborgen. De opgravingen in de noordelijke en oostelijke schootsvelden en op een aantal andere

plekken in en rond de oude kern van Sittard hebben veel informatie over de vestingwerken opgeleverd. In combinatie met informatie uit historische bronnen is een ontwikkelingsgeschiedenis opgesteld van de eerste omwalling tot aan het einde van de functie als vestingstad in 1678. Deze geeft een heel nieuw beeld van de vestingwerken en hun ontwikkeling. Hier zal in het komende jaarboek een artikel over verschijnen.

LITERATUURLIJST

- Aarts, M., 'Een blik op de ontwikkeling van middeleeuws Sittard', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 147 (2011) 264-268.
- Arts, N., A. Huijbers, K. Leenders, J. Schotten, H. Stoeper, F. Theuws en A. Verhoeven, 'De middeleeuwen en vroegmoderne tijd in Zuid-Nederland', in: *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie* (2007) versie 1.0, hoofdstuk 22.
- Bergsma, G.M.A. en W.S. van de Graaf, *Archeologische begeleiding aan de Oude Markt te Sittard*, Archeodienst rapport 345 (Zevenaar 2014).
- Bijsterveld, A.J., 'Machts- en territoriumvorming: van Karolingische kernregio tot territoriale lappendeken, 900-1200', in: E. van Royen (red), *Limburg. Een geschiedenis tot 1500* (2015) 222-223, 237.
- Corsten, S., Die Herren von Sittard bis 1400, in: P.L. Nève (ed.), *Sittard. Uit bronnen geput* 1 (Sittard 1993) 75-96.
- Flach, D., Herrschaftliche Gliederungen im Sittarder Raum, in: P.L. Nève (ed.), *Sittard. Uit bronnen geput* 1 (Sittard 1993) 50-56.
- Graaf, W.S. van de, *Archeologisch onderzoek in de noordelijke schootsvelden van Sittard*, Archeodienst rapport 935 (Nijmegen 2021, conceptversie).
- Hielkema, J.B., A. Ufkes en M.J.M. de Wit, *De middeleeuwse hof Calthorne teruggevonden. Een archeologische opgraving op de Kalterbroeken te Diever, gemeente Westerveld (Dr.)*, ARC-publicatie 120 (Groningen 2007).
- Huijbers, A., 'Huisplattegronden van agrarische nederzettingen uit de Volle Middeleeuwen in het MaasDemerScheldegebied', in: A.G. Lange e.a. (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis* (Amersfoort 2014) 367420.
- Janssen, M.J., *Medieval pottery production in South*

57 In januari 2026 zijn ten zuidwesten van de stadsomwalling en in het zuidoosten binnen de stadsomwalling resten van twee nog onbekende, volmiddeleeuwse erven ontdekt. De opgravingsresultaten zijn nog niet gepubliceerd.

- Limburg. *A renewed perspective on the high medieval ceramics chronology and the pottery production sites at Brunssum, Schinveld, Waubach, Nieuwenhagen and surrounding villages*, Nederlandse Oudheden 22 (Amersfoort 2025).
- Luyn, P.B.N. van, *Stadt Sittard: een grensoverschrijdend verleden* (Sittard 1993).
- Mark, R. van de, *Sittard-Engelenhof. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*, BAAC-rapport A-09.170 ('s-Hertogenbosch 2011).
- Mark, R. van der, *"Naast de motte". Een opgraving van prehistorische en middeleeuwse bewoningssporen in het centrum van Sittard (Het Domein)*, BAAC-rapport A-09.0142 ('s-Hertogenbosch 2012).
- Offermans, R.J.E., 'Balsittard: veld of nederzettingsnaam?', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 36 (2015) 136-140.
- Oude-de Wolf, R. de en H. Vrielink, *Status/Comfort. Kacheltegels in Deventer en Zwolle* (Zwolle 2012).
- Roebroek, A.M.L., 'Oudheidkundig bodemonderzoek in de gemeente Sittard, 3', in: *Historisch jaarboek voor het land van Zwentibold* III (1982) 137-148.
- Ruijters, M.H.P.M., G.R. Ellenkamp en G. Tichelman, *De beek die geeft en de beek die neemt -plangebied Ligne, gemeente Sittard-Geleen; archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding protocol opgraving*, RAAP-rapport 2989 (Weesp 2015).
- Schulpen, P., *De vestingwerken van Sittard in historische bronnen*, Monografieën uit het Land van Sittard 25 (Sittard 2021).
- Spitzers, T., 'Een bijzonder stuk vaatwerk', in: Graaf, W.S. van de, *Archeologisch onderzoek in de noordelijke schootsvelden van Sittard*, Archeodienst rapport 935 (Nijmegen 2021, conceptversie) 444-448.
- Stoepker, H., 'Het tinnen kandelaarje van Haagsittard. Een eliteobject als rituele depositie in een landelijke nederzetting', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 152 (2016) 51-84.
- Theuws, F., 'Cultus, bezit en macht in de Vroege Middeleeuwen', in: E. van Royen (red.), *Limburg. Een geschiedenis tot 1500* (2015) 177-178.
- Theuws, F., A. Verhoeven en H.H. van Regteren Altena, 'Medieval settlement at Dommelen, Part II: The streamvalley settlement', in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 1988 (Amersfoort 1990).
- Thissen, B., 'Het oudste stadsrechtprivilege van Sittard', in: P.L. Nève (ed.), *Sittard. Uit bronnen geput* 1 (Sittard 1993) 97-154.
- Tol, A. en M. Schabbink, *Opgravingen op vindplaatsen uit de Bronstijd, IJzertijd, Romeinse tijd en Volle-Middeleeuwen op het Hoogveld te Sittard. Campagne 1999*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 14 (Amsterdam 2004).
- Ufkes, A., *'De Hof', een bezit van klooster Echternach. Een archeologische opgraving van sporen uit de IJzertijd en de Volle-Middeleeuwen op het plangebied 'Neerakker' te Bakel, gemeente Gemert-Bakel (N.-Br.)*, ARC-publicaties 204 (Groningen 2010).
- Verhart, L. G. Creemers, R. Dreesen en E. Goemaere, 'Een donderbijl tussen de panlatten: een hamerbijl van het Muntendam-type I met een bijzonder verhaal (Soerendonck, gemeente Cranendonck, prov. Noord-Brabant, Nederland)', in: *Lunula. Archaeologia protohistorica.*, XXIX (2021), 7-11.
- Weiß-König, S. en M.E.N. Aarts, 'Bewoning in het dal van de Geleenbeek', in: *Westerheem*, jaargang 61, (2012a) 165-175.
- Weiß-König, S. en M.E.N. Aarts, 'Landschap en bewoningsgeschiedenis rondom de stadskern van Sittard, Plangebieden Zitterd Revisited en Het Domein', in: *Historisch jaarboek voor het land van Zwentibold* 33 (2012b), 147-161.
- Witte, N., *Sittard Plakstraat 18-22. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*, BAAC rapport A-10.0434 ('s-Hertogenbosch 2011).

ABSTRACT

The pre-urban development of Sittard based on archaeological research

Based on excavations in the 'noordelijke schootsvelden' and several other digs in and around the old town centre, part of Sittard's pre-urban development can be reconstructed. The Geleenbeek, which now flows west of the old centre, ran straight through the later town during the High Middle Ages. There, the stream formed part of the moat surrounding the motte (a mound with a fortified house on top). The motte was probably founded at the end of the eleventh century. It included an outer bailey that housed its economic buildings. This outer bailey gradually expanded, as can be deduced from the three phases of its moat system, which became slightly larger each time.

Over time, many inhabited plots ('erven') were established around the motte—first to the south of the Geleenbeek and later also to the north. Most of these plots were likely occupied by people who led an agricultural life. They lived in byre-houses and had on their plots a well, one or several granaries on stilts, and sometimes a barn or a sunken-floored hut. Two plots probably served special functions on behalf of the lord of the motte: one plot may have been used to receive and process taxes paid in kind, and another likely functioned as an accommodation site for travellers visiting the motte complex. The occupation of these plots ended abruptly between 1225 and 1250, when Sittard's first town enclosure was constructed.